

KIRIM HANLIĞINDA SARAY PROTOKOLÜ

Mehmet ARPACI*
A. Melek ÖZYETGİN**

ÖZET

Kırım Hanlığına ait yarlık (ferman) ve hatlar (mektup), devletin siyasi, sosyo-kültürel ve ekonomik yapısına dair önemli bilgiler içermektedir. Bu belgeler diplomatik yazışmalar olmaları nedeniyle, özellikle hanlığın uluslararası ilişkilerini aydınlatan birinci elden kaynak değeri taşımışlardır. Yazışmalardan anlaşıldığı üzere Kırım Hanlığının devlet yapısı temelde Cengiz yasalarına dayanmakla birlikte, Osmanlı etkisinin de görüldüğü özel bir konumdadır. İşte bu iki farklı devlet yapısından da izler bulunduran usul ve merasimlerin tamamı Kırım Hanlığı saray protokolünü oluşturmaktadır. Kırım Hanlığı dönemine ait diplomatik yazışmalar özellikle Kırım sarayında yabancı elçilere karşı uygulanan merasimleri, yabancı devletlerden yıllık olarak alınan vergi ve hediyelerin teslimindeki işlemleri, barış müzakereleri ile şartname imzalama geleneğini ayrıntılı bir şekilde ortaya koyar. Aynı zamanda esir ve köle ticaretinde ile ilgili uluslararası uygulamalar da yazışmalarda mevcuttur. Kırım Hanlığının eski devlet geleneğine ait uygulamaları tespit etmede yararlanılacak en önemli kaynaklar şüphesiz yabancı devletlere gönderilen yarlık ve mektuplardır. Zernov neşriyatı 378 adet belge ile bu yazışmaların en hacimlisini oluşturur. Çalışmada bu belgelerin tamamı orijinal metne dayanarak filolojik ve tarihsel perspektif içinde ele alınarak incelenmiştir. Bu noktada Kırım saray protokolü ile ilgili uygulamaların ortaya konulmasının yanında, bunlarla ilgili kullanılan terimlerin kökenleri hakkında da bilgi verilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kırım Hanlığı, Diplomatik Yazışmalar, Yarlık, Kırım Hanlığı Saray Teşkilatı, Kırım Diplomasi Geleneği.

PALACE PROTOCOL IN THE CRIMEAN KHANATE

ABSTRACT

The edicts and letters belonging to the Crimean Khanate contain important information about the political, socio-cultural and economic structure of the state. Since these documents are diplomatic correspondences, they have a source value of the first-hand, illuminating especially the international relations of the Khanate. As it is understood from the correspondences, the state structure of the Crimean Khanate is based on the Genghis laws, but it is also in a special position where the Ottoman influence is observed. All the procedures and ceremonies that contain traces from these two different state structures constitute the palace protocol of the Crimean Khanate. The diplomatic correspondences of the Crimean Khanate period particularly reveal the ceremonies against foreign ambassadors in the Crimean palace, procedures during the delivery of taxes and gifts received from foreign states annually, and the tradition of signing peace negotiations and specifications. At the same time, international practices related to captive and slave trade also exist in this correspondences. Undoubtedly, the most important sources to be used in determining the practices of the ancient state tradition of the Crimean Khanate are the edicts and letters sent to foreign states. The publication of Zernov forms the most volume of these correspondences with 378 documents. In this study, all of these documents have been examined in the philological and historical perspective based on the original text. At this point, in addition to introducing the practices related to the Crimean palace protocol, it gives information about the origins of the terms used.

Keywords: Crimean Khanate, Diplomatic Correspondences, Yarlik, the Palace Organization of The Crimean Khanate, Crimean Diplomacy Tradition.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi:06.05.2019; Yayına Kabul Tarihi: 01.06.2019

* Doktora Öğrencisi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı, İSTANBUL;

ORCID: 0000-0002-4476-7233, E-posta: arpacimehmet@yandex.com

** Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı, İSTANBUL;

ORCID: 0000-0002-0547-1069, E-posta: ozyetgin@gmail.com

Giriş

Kırım Hanlığı 15. yüzyıldan 18. yüzyılın sonlarına kadar Karadeniz'in kuzey coğrafyasına hükmetmiş Tatar hanlığıdır. Kırım bölgesi, Altın Orda hâkimiyeti zamanında han tarafından atanan valiler (tudun) tarafından yönetilen bir vilayet niteliğinde olup bu devletin zayıflamasıyla birlikte bağımsızlığını ilan eden (1441) Kırım Hanlığının eline geçmiştir. Mengli Gërey Han döneminde, Kırım-Moskova ittifakı neticesinde Altın Orda Devleti yıkılmış (1502) ve Kırım Hanlığı yıkılan devletin siyasi ve diplomatik gücünü devralma çabası içine girmiştir. Kırım Hanlığı Altın Orda'dan teslim aldığı siyasi mirası korumuş ve nüfuzunu doğudaki Kafkasya'dan batıda Osmanlı idaresindeki Boğdan'a, güneyde Kırım'ın Karadeniz kıyılarından kuzeyde Rusya'nın içlerine kadar taşımıştır.

1475 yılı itibarıyla Kefe'nin Osmanlılar tarafından fethi, Kırım Hanlığı için önemli siyasi sonuçlar doğurmuştur. Buna göre Mengli Gërey'in Sultan II. Mehmed'e gönderdiği mektubun içerik ve üslubundan hareketle hanlığın Osmanlı himayesine kabul edildiği kesin bir şekilde anlaşılmaktadır (İnalçık 2017: 66). Kırım Hanlığının kaderini belirleyen bu önemli hadise ile hanlık, dış politikada bağımsız olmak suretiyle özel bir statüde kalmış ve Osmanlı'nın desteğiyle varlığını 18. yüzyılın sonlarına kadar sürdürebilmiştir. Mengli Gërey Han döneminden itibaren Osmanlı'nın Kırım üzerindeki hâkimiyeti, Cengiz devlet yasalarına göre yönetilen bu hanlığın devlet teşkilatında önemli tesirlere yol açmıştır. Bu tesirin özellikle I. Sahib Gërey Han (1532-1551) döneminde had safhaya ulaştığı görülmektedir. I. Sahib Gërey Han'ın merkezî otoritesini arttırmak için Osmanlı saray teşkilatına göre yeni bir düzen kurmak istemesi, Kırım'ın idaresinde büyük nüfuzla sahip olan soylu Kırım beyleri ve mirzaları ile çatışmaya girilmesine neden olmuştur. Neticede han bu otorite mücadelesini, eski devlet geleneğini koruyan Kırım asilzadelerine karşı kaybedecektir (İnalçık 2017: 86-88). Kırım Hanlığında Osmanlı saray teşkilatının önemli etkilerine rağmen, idarede geleneksel Altın Orda mirasına ait devlet geleneğine ait uygulamalar önemli miktarda korunmuştur. İdari sistemde veliaht konumundaki *kalgaylık* ve *nureddinlik* makamlarının kurulması ve Kırım'ın feodal aristokratları olan Karaçi beylerinin hanlık yönetimindeki nüfuzunun korunması eski devlet geleneğine işaretir (Kurat 1972: 217). Buna göre hanlık sarayının genel işleyişinde (divan yapısı ve saray memurları) Osmanlı devlet teşkilatını, devletin esas gücünü aldığı kabile aristokrasisi ve feodalite sisteminde ise Altın Orda devlet geleneğini devam ettirmiştir (Fisher 2009: 38). 1767 yılında Fransız konsolosu olarak Kırım'a giden Baron de Tott'un Kırım'ın devlet teşkilatıyla ilgili verdiği bilgiler, hanlıkta eski Tatar devlet yapısının büyük miktarda korunduğunu göstermektedir. Fransız elçi, bu dönemde dahi aristokrat Kırım mirzalarının hanlığın devlet teşkilatının temel yapı taşını oluşturduğuna ve feodalitenin devletteki önemine işaret etmiştir (Tott 2004: 133-134). Görüldüğü gibi hanlık özellikle 16. yüzyıl itibarıyla Osmanlı'nın yoğun siyasi tesiri altına kalmış olmasına rağmen, 1783 yılında Rusya tarafından ilhak edilmesine kadarki süreçte bir yandan eski devlet geleneğini korumayı sürdürmüştür.

Çalışmanın Konusu ve Korpus

Kırım Hanlığı yıkıldığı döneme kadar sınır komşuları Rus Çarlığı ve Lehistan-Litvanya Krallığı ile yoğun diplomatik münasebetlerde bulunmuştur. Bu münasebetlerin temel ilkesi, hanlığın Altın Orda'dan teslim aldığı siyasi gücü sürdürmek ve bölge siyasetinde söz sahibi olmaktır. Bu noktada hanlığın Osmanlı tabiiyetine rağmen dış siyasette, özellikle Rusya ile diplomatik temaslarda bağımsız hareket etmeye çalıştığı görülmektedir.

Hanlık, Rus Çarlığı ve Lehistan-Litvanya Krallığına karşı siyasi güç ve nüfuzunu kullanmak için Altın Orda döneminden kalma, kökeni Cengiz töresi ve devlet yasalarına

dayanan birtakım usulleri korumaya çalışmıştır. Kırım Hanlığına ait eski devlet geleneğine ait merasim ve usulleri belirlemede yararlanılan en önemli belgeler, hanlığın Rusya, Lehistan-Litvanya Krallığı ve İsveç Krallığı gibi devletlere gönderdiği diplomatik yazışmalardır. Günümüze kadar ulaşan bu belge külliyatı Rusya Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde bulunan 378 yarlık (ferman) ve hattan (mektup) oluşmaktadır. Bu neşriyat V. V. Velyaminov Zernov tarafından, H. Feyizhanov'un arşivden belgeleri deftere çekmek ve bunların matbaada dizilmesi, basılması ve tashihi aşamalarındaki üstün gayretleri ve büyük yardımlarıyla orijinal metinlerine sadık kalınarak Arap harfleriyle dizdirilmiş ve *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar ve Hatlar (Materiali Dlya İstorii Krimskogo Hanstva)* adıyla 1864'te St. Petersburg'da basılmıştır. Zernov neşriyatı, dönemin siyasi ve sosyo-ekonomik tarihini aydınlatmada birinci elden kaynak teşkil etmektedir. Aynı zamanda bu belgeler, elde az örneği bulunan Tarihî Kırım Türkçesi ile yazılmaları dolayısıyla Türk dili tarihi için de son derece önemli belgelerdir. Neşriyat Türkiye'de A. Melek Özyetgin ve İlyas Kemaloğlu tarafından giriş, tıpkıbasım ve belge diziniyle birlikte 2009 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanmıştır (bk. Zernov 2009). Sonrasında neşriyat Faysal Okan Atasoy tarafından Latin harflerine aktarılmış metin ve dizin olmak üzere 2017'de Türk Dil Kurumunca basılmıştır (bk. Zernov 2017). Çalışma, Zernov neşriyatındaki yarlık ve hatlarla sınırlandırılmış ve incelemede yalnızca orijinal metinlerden yararlanılmıştır. Bu nedenle, 2009 yılında basılan tıpkıbasım neşriyatı temel alınmıştır. Çalışmada atıfta bulunulan yarlıklarda, önce Zernov neşriyatındaki orijinal belge numarası, sonrasında ise belgenin satır numarası belirtilmiştir. Satır numaraları her sayfada tekrar edilmemiş, belgenin sonuna kadar sürekli sayılarak verilmiştir.

Kırım yarlık ve hatları, hanlık döneminde yabancı devletlere karşı uygulanan birçok eski devlet teamülünü içermektedir. Esasında Türk-Moğol saray geleneği olan ve son hâlini Altın Orda döneminde alan bu uygulamaların tamamı *yarlık*¹ ve *hatlarda*², *yosun*³ (يوسون, یوسن) (KHYH 1/20, 8/23, 27/29, 41/32), *âdet*⁴ (عادت) (KHYH 5/54, 25/21), *kânun*⁵ (قانون) (KHYH 169/24), *âyin*⁶ (آیین) (KHYH 54/50) ve *kâide*⁷ (قاعده) (KHYH 314/13) olarak adlandırılmıştır. Bu terimlerin tamamı, yazışmalarda birbirlerinin yerine kullanılmakla beraber temelde eski Cengiz töresine işaret etmektedir. Kırım yarlık ve hatlarındaki usullerin başında yabancı elçi merasimleri, devletlerarası yazışma geleneğini teşkil eden diplomatika kültürü, ayni ve nakdi olarak alınan yıllık haraç ve hediyelerin teslim süreci gelmektedir. Kırım Hanlığında bu uygulamaların tamamına büyük önem verilmiş ve devlet diplomatikasında, *eski töre ve eski âdetçe* (ایسکی تورہ و اسکی عادتچه) (KHYH 261/253), *âdet-i kadime* "eski âdet" (عادت قدیمه) (KHYH 250/67), *burungı âdetçe* "eski âdete göre" (بورونگی عادتچه) (KHYH 28/86, 56/17), *kânun-ı kadîm* (قانون قدیم) (KHYH 29/56, 55/26, 341/29), *âyîn-i kadime-i Çingizî* (آیین قدیمه چنگیزی) (KHYH 133/9) gibi kalıp ifadelerle teamüllerin eskiden beri yapılageldiği belirtilmiştir. Yabancı devletlere karşı tatbik edilen bu uygulamaların kökeninde hanlığın örfi geleneğe bağlılığı yanında ekonomik kaygılar bulunmaktadır. Hanlığın yıkılışına kadar Kırım'da yarı feodal rejimin ilkel hâli yaşanmış ve ziraat yalnızca kıyı bölgelerde gelişmiştir. Bu durum ise Kırım Hanlığının genel ekonomik

¹ < *yarlıq* "ferman" < ET. yar + lıq? (ED 966b *yarlıq* "üst rütbeden alt rütbeye verilen emir"; TMEN IV: 1849 *yarlıq* "hükümdar fermanı, buyruk, kararname").

² < *hatt* "mektup, yazı" < Ar. *hatt* (Steingass 1884: 329b *hatt* "çizgi, çizik; elyazısı").

³ < *yosun* "kaide, kural" < Moğ. *yosun* (Lessing 435b *josu(n)* (*yosun*) "genel kabul görmüş kurallar, âdet, alışkanlık, görgü kuralları"; TMEN I: 408 *yosun* "âdet, kural, alışkanlık, miras kalan uygulama").

⁴ < *âdet* < Ar. *âdet* (KT 29a *âdet* "alışılmış şey, ülfet, her vakit yapılan").

⁵ < *kânun* < Ar. *kânûn* < Yun. *kanon*. (KT 589a *kânûn* "kaide; usul, nizam, resim, ayin").

⁶ < *âyîn* < Far. *âyîn* (KT 86a *âyîn* "resim, âdet, kanun, usul").

⁷ < *kâ'ide* < Ar. *kâ'ide* (KT 572b *kâ'ide* "usul, nizam yol").

düzenini dışa bağımlı kılmıştır. Hanlık bu nedenle temel gelirlerini, geçimini uzun süre idame ettirecek olan savaş ganimetleri, buna bağlı gelişen esir ticareti ile yabancı devletlerden alınan yıllık vergilere bağlamıştır (Novoselyskiy 2011: 426-427).

Çalışmada 89 adet yarlık ve hattan yararlanılmıştır. Bu belgeler 12 farklı Kırım hanı ile 11 farklı sultan katında kaleme alınmıştır. Sultanlara ait belgeler, kalgaylık ve nureddinlik makamında bulunanlar ile idarecilik vazifesi bulunmayan hanzade ve han kardeşleri tarafından yazılmıştır. Aynı zamanda çalışmada Rus çarı I. Aleksey (Fedoroviç)'in (KHYH 227) Kırım Hanlığına gönderdiği bir hattan da yararlanılmıştır.

Kırım Hanlığına ait diplomatik yazışmalar, yabancı devletlerle olan ilişkilerin dönemsel olarak incelenmesine de ışık tutmaktadır. Neşriyatta Rusya ile olan diplomatik ilişkilerin en yoğun olarak gözlemlendiği ilk dönem *Canıbek Gérey Han* dönemidir. Canıbek Gérey Han dönemine ait belgeler, özellikle *III. Mehmed Han*'dan (1623-1628) sonra hanın ikinci kez tahta çıktığı döneme (1628-1635) aittir. Bu dönemde, Ruslarla barış şartı gereği alınan yıllık hazine ve tıyışlar ile Rus elçilerin hangi koşullarda İstanbul'a elçi gönderebileceği hakkında ayrıntılı bilgi sahibi oluyoruz. Aynı zamanda eksik ve geç gelen hazine sebebi zaman zaman Ruslarla ilişkilerin bozulup savaş dönemine girildiği de anlaşılıyor. *İnayet Gérey Han*'ın iki yıllık saltanat döneminde (1635-1637) ise yıllık hazinenin kusursuz teslim edilmesi şartıyla barışın yenilendiği görülüyor.

Bahadır Gérey Han dönemi (1637-1641) ise Azak'ın Don Kazakları tarafından işgali nedeniyle Rusya ile ilişkilerin gergin olduğu zamana denk gelmiştir. Bu nedenle Kırım'da ikamet eden Rus elçilerinin zaman zaman rehin olarak tutulduğu bilinmektedir. Yine bu dönemde, yıllık alınan haraç ve hediyelerin Ruslar tarafından aksatılıp eksik gönderilmesine tedbir olarak Rus elçileri zorunlu olarak *kabala* denilen senetler üzerinden borçlandırılmıştır. *IV. Mehmed Gérey Han* (1641-1644; 1654-1666) ile *III. İslam Gérey Han* (1644-1654) dönemleri ise Kırım'ın Rus Çarlığı üzerinde siyasi ve diplomatik üstünlüğünü kaybetmeye başladığı dönemdir. Bu zaman zarfı içinde hanlık için prestij ve siyasi güç unsuru kabul edilen kalabalık Tatar elçi sayılarının azaltılması gündeme gelmiştir. Bunun dışında çarlığın baskısı üzerine yazışma üslubu yeniden gözden geçirilmiş ve çara hitap kısmındaki kalıp ifadeler yumuşatılmıştır. *IV. Mehmed Gérey Han* (1642) döneminde, protokolde bu zamana kadar çar ile eşit sayılan kalgay sultanların konumunun çardan alt mertebede olduğu kabul edilmiştir. *III. İslam Gérey Han* dönemi (1647) itibarıyla han ve sultanlar dışındaki kişilerin çara doğrudan mektup yazıp atlı heyeti gönderilmesi yasaklanmasına rağmen, bu âdet 1670 yılında *Adil Gérey Han* döneminde yeniden uygulanmaya çalışılmıştır.

Murad Gérey Han (1678-1683) dönemine ait yarlık ve hatlar ise yabancı elçilerin Hansaray'da ne şekilde ağırlanıp huzura alındığına dair ayrıntılı bilgilere sahip yazışmalardır. Aynı zamanda bu dönem yazışmaları, Osmanlı'nın Ruslarla yapmış olduğu ilk barış antlaşması olan Bahçesaray Antlaşması'nın (1681) imzalanma sürecinde hanlığın izlemiş olduğu arabulucu politikayı da göstermektedir. Bu dönemden sonra, hana ait diplomatik yazışmalarda Rus ve Kazaklarla yapılacak esir iadesi ve değiş-tokuşu meselesi, iki devlet ilişkilerini uzun süre meşgul etmiştir.

Zernov neşriyatındaki yarlık ve hatlar 16. yüzyılın başlarından, 18. yüzyılın ortalarına kadarki süreci kapsamaktadır. Bununla birlikte belgeler ağırlıklı olarak 17. yüzyılda kaleme alınmış diplomatik yazışmalardır. Kırım Hanlığında mevcut siyasi ve sosyal ilişkiler, saray teşkilatına ait farklı uygulamaları da beraberinde getirmiştir. Bu nedenle hanlığa ait birtakım merasim ve usullerin de zamanla değişiklik gösterdiğini söylemek gerekir. Kuşkusuz çalışmada tespit edilen uygulamalar da Kırım saray protokolünün tamamını vermeyecektir. Kırım sarayına ait merasim ve usuller mevcut

belgeler ışığında değerlendirilmiş olduğundan, buradaki devlet teamülleri 16-18. yüzyıllara ait uygulamaları içermektedir.

1. Elçilik Merasimleri ve Protokol

Kırım Hanlığı, diplomatik münasebetlerde elçilik protokolü ile ilgili eski merasim ve usullere büyük önem vermiştir. Bu nedenle yabancı devletlere gönderilen Tatar elçi heyetlerinin eski âdetlere göre layığıyla ağırlanması yarlık ve hatlarda çokça zikredilmiştir. Bunun yanı sıra Kırım-Rusya arasındaki diplomasiyi uzun süre meşgul eden konulardan biri de Kırım'dan Moskova'ya gönderilen Tatar elçi ve atlı heyetindeki kişi sayıları olmuştur. Eski Kırım töresine göre Rusya'ya gönderilen bu heyetlerin kişi sayıları çok kalabalık olurdu. Bu durumun, elçilerin her birine yapılan masraflar neticesinde çarlık hazinesine büyük külfet getirdiği anlaşılıyor. Yarlık ve hatlardan anlaşıldığı üzere, Tatar ulu elçi heyetinin sayısı 60-70 kişiyi, atlı heyetinin sayısı ise 40-50 kişiyi bulurdu (KHYH 118/47-48). Çarlığın Kırım'a olan talepleri neticesinde III. İslam Gérey Han döneminde yazılan 1647 tarihli mektupta, bu dönemden sonra elçi heyetinin 3 ulu elçi yanına alınan 12 hizmetkâr ile birlikte 15 kişiyi, atlı heyetinin ise 3 atlı yanına 3 hizmetkâr olmak üzere 6 kişiyi geçmeyeceği bildirilmiştir (KHYH 112/66). Ancak bu dönemde karşılaştırılan elçi sayılarına sadık kalınmayıp hanlık tarafından eski âdetlerin yaşatılmaya çalışıldığı görülmektedir. 1648 yılında yazılan III. İslam Gérey Han yarlığında Moskova'ya gönderilen atlı heyetinin 25 kişiden, ulu elçi heyetinin ise 35 kişiden oluşacağı, bundan az sayıda heyetinin yollanmasının mümkün olamayacağı çarlığa bildirilmiştir (KHYH 118/48-49). Buna göre hanlığın, kalabalık elçi heyetlerini bir nevi siyasi ve diplomatik itibar olarak gördüğü anlaşılıyor.

Kırım Hanlığının bölgedeki en önemli siyasi vazifelerinden biri de, himayesi altında olduğu Osmanlı İmparatorluğu ile Rus Çarlığı arasındaki diplomatik ilişkileri yürütmek olmuştur. Yazışmalar, geleneğe göre Kırım Hanlığının haberi olmadan Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında doğrudan bir diplomatik temasın uygun bulunmadığını göstermektedir. Eski merasim ve usule göre Rusya'nın Osmanlı Devleti'nden bir talebi olduğunda Rusya'dan Kırım'a gönderilen bir *tlmaçın* (tercüman) (تلماچ) durumu hana arz ettiği ve uygun görüldüğü takdirde bu Rus tercümanın Tatar bir elçi eşliğinde İstanbul'a gönderildiği bilinmektedir (KHYH 32/23-31). Bu husus 1629 tarihli Canıbek Gérey Han yarlığında çara hatırlatılıp doğrudan İstanbul'a elçi gönderilmemesi istenmiştir (KHYH 13/77-95). Bu gelenek genel olarak 17. yüzyıla kadar sürmüş, böylelikle hanlık bölgedeki siyasi güç ve nüfuzunu bu döneme kadar nispeten koruyabilmiştir.

Kırım yarlık ve hatlarında, saray protokolünü teşkil eden eski âdetlerin en başında yabancı elçilere uygulanan teamüller gelmektedir. Bu usullerin, hanın ikamet ettiği Hansaray başta olmak üzere, veliaht konumundaki *kalgay*⁸ ve *nureddin*⁹ sultanlara ait saraylarda da tatbik edildiği görülmektedir. Yazışmalarda elçilerin ağırlanıp han huzuruna alınması ve hana hususi olarak sunulan ulu hazinenin teslimi ile ilgili bilgilerin büyük bir kısmı, Rus elçi ve atlı heyetleriyle olan münasebetlerle ilgilidir.

1.1. Yabancı Elçilerin Ağırlanması ve Alınan Hediyeler

Kırım'da elçilik merasimlerinde en hareketli dönemler yıllık hazinenin kabulü aşamasında yaşanırdı. Buna göre, karşılaştırılan teslimat tarihi yaklaştığında çarlık tarafından Kırım'a bir Rus atlısı gönderilir ve bu kişiyle birlikte hazinenin sınır bölgesine

⁸ < *kalğay/kağaj/kağajga/kağajka/kağajgay* <Moğ. *hağalg-a(n)/haalga* "büyük kapı" (Lessing 1960: 906 *xagalga-a(n)/xaalga* "büyük kapı, kapı").

⁹ < *nüre'd-din* "kalgay sultan veliahdı" < Ar. *nüre'd-din* "dinin ışığı" < *nür* (KT 933b <Ar. *nür* "aydınlık, ışık") + *el* + *din* (KT 259b <Ar. *din* "din").

getirilmek üzere yola çıktığı haberi verilirdi (KHYH 17/197-198). Bu haberin gelmesi üzerine ise Kırım tarafından Moskova'ya *yel çapkunu*¹⁰ (acele atlı) (یل چاپقونی) diye adlandırılan haberci ile hazinenin karşılamak için bir Tatar heyetinin gönderildiği bilgisi verilirdi (KHYH 258/15-17). Hazinenin sorunsuzca Kırım'a ulaştırılmasından sonra, eski âdete göre Rus elçi heyeti içinde vazifesi biten *kuşçu*¹¹ (av kuşlarının bakıcısı) (قوشچی), *arabaçı*¹² (hazine arabacısı) (عرباچی) ve *yol ağalar[ı]*¹³ (یول اغالی) bekletilmeden Moskova'ya gönderilirdi (KHYH 157/20-21). Rus elçiler ise han huzuruna, saraydaki arz odası bölümü olan ve *körünüş*¹⁴ (کورنوش) (KHYH 62/12, 135/7, 234/24) ya da *körünüş* (کورنش) (KHYH 149/9, 156/10, 260/17) olarak zikredilen bölüme alınırdı. Han huzuruna alınan bu kişiler Rus *uluğ elçi*¹⁵ (elçi başı) (اولوغ الچی) ile *yazuvçı*¹⁶ (kâtip) (يازوچی) olurdu (KHYH 12/11-12, 16/10-13). Yazışmalarda Rus elçi heyetindeki baş yazıcılar daha çok *diyak*¹⁷ (دیاق) olarak geçmektedir (KHYH 44/11, 60/24, 136/12).

Kırım'a getirilen hazinenin hana sunulmasından önce Kırım saray protokolüne göre birtakım usullerin yerine getirildiği görülmektedir. Buna göre *körünüş* (*körünüş*) denilen arz odasının önüne gelen Rus elçileri hana saygı ve hürmetini göstermek amacıyla ilk olarak kalpaklarını çıkarıp Kırım mirzalarına teslim eder, sonra hanın huzuruna çıkarlardı (KHYH 121/9-12). Huzura alınan elçilerle sohbet edilir ve barış nişanesi olarak elçilerin her birine *kaftan*¹⁸ (کفتان) giydirilirdi (KHYH 87/12-15). Devamında hanlık tarafından büyük rağbet gören av kuşları elçiler tarafından hana teslim edilirdi. Bunlar *şonkar*¹⁹ ile *karçıga*²⁰ kuşlarıydı. Bu kuşların Rus elçi heyeti tarafından temin edilememesi durumunda ise her bir kuş için 1000 altın tahsil edilirdi. Av kuşlarının önünden ya da ardından Tanrı nimetini ifade etmek için sunulan *etmek*²¹ (ایتمک) gelirdi. Ekmeğin hemen ardından sandık ile *araki*²² *horilka*²³ (Ukrayna votkası) (اراقی خورلفه) hana takdim edilirdi. Bunlardan

¹⁰ < *yel çapkunu* (<*yel çap-KUn+I*) <Kırım Tat. *yel/yél* "rüzgar" <OT. *yél* (CC I: 37a/18 *yél* "rüzgâr, yel") <ET. *yél* (ED 916b *yé:l* "yel, rüzgar"; MK 60/46 *yél/yél/yél* "yel, rüzgar") + *çap-kun-ı* (*çapğun*) << *çapkun* (*çapğun*) "atlı haberci, ulak" <ET. *çap-* (DTC 139a *çap-* "hafifçe vur-"; MK 265/233 *çap-* "(ata) hafifçe vur-") + *-KUn* "fiilden isim yapım eki" + *I* "3. teklik kişi iyelik eki". *Yel çapkunu* yapısı, Kırım Hanlığı devlet teşkilatında acil haber alınması gereken durumlarda yabancı devletlere gönderilen acele ulaklar için kullanılan bir terim anlamı kazanmıştır.

¹¹ < *kuşçu* (<*kuş+çI*) <<ET. *kuşçu* "avcı" (ED 671a *kuşçu* "avcı").

¹² < *araba+çı* < Ar. *rubā* "dört" (Steingass 1884: 397b *rubā* "dört") + T. + *çI* "isimden isim yapım eki".

¹³ < *yol ağaları* (<*yol ağa+IAr+I*) < Kırım Tat. *yol* <<ET. *yöl* (ED 917a *yo:l* "yol; süre, müddet"; MK 39/25 *yöl/yöl* "yol, yolculuk, sefer") + <OT. *ağa* "erkek kardeş" (CC II: 65b/16b *ağa* "erkek kardeş") <OMoğ. *ağa* (TMEN I: 22 *ağa* "temel manada büyük kardeş") + *IAr* "çokluk eki" + *I* "3. teklik şahıs iyelik eki".

¹⁴ < *körünüş/körünüş* (<*kör-(X)n-(X)ş*) <<ET. *kör-* "gör-" (ED 737a *kör-* "gör-") + (X)n "dönüştürme çatısı" + (I)ş "fiilden isim yapım eki".

¹⁵ < *uluğ* (*ulu*) *elçi* (*elçi*) "elçibaşı" <*uluğ* <OT. *uluğ/ulu* (KTS 292 *uluğ* "ulu, büyük, yüce"; CC I: 34b/16 *ulu* "büyük, ulu") <ET. *uluğ* (ED 136b *uluğ* "büyük, yüce"; MK 37/24 *uluğ* "yüce, ulu, büyük") + *elçi* <OT. *elçi* (CC I: 17a/10) <ET. *elçi* (ED 129a *elçi* "elçi"; TMEN II: 656 *elçi*) <él + çI.

¹⁶ < *yazuvçı* (<*yaz-Uv+çI*) "yazıcı, kâtip" <<ET. *yaz-ıg-çI*; <*yaz-* "yaz-" (ED 984a *yaz-* "yaz-")- Ig "fiilden isim yapım eki" + çI.

¹⁷ < *diyak* "elçi sekreteri; baş yazıcı"; <Rus. *d'yak* (дыяк) (Melnichuk vd. 1985: 153a).

¹⁸ < *kaftan* < Far. *haftān* (Steingass 1998: 468a *haftān* "zırhın altına giyilen bir yelek") <ET. *kaftān* < *kâp + tōn (ED 582a *kafta:n* "üstlük giyecek; cüppe").

¹⁹ < *şonkar* <Moğ. *şonghur*; Lessing 1960: 756a *şonghur* (*şonghur*), 712b *şinghur* (*şinghur*) "doğan, aksungur".

²⁰ < *karçıga* <Moğ. *harcaga* (Lessing 1960: 936a *harcag-a* "doğan"; *harcagacı* "avcı").

²¹ < *etmek* "ekmek" <OT. *etmek* "ekmek" (CC I: 44b/24) <ET. *etmek* "ekmek" (ED 60a; DTC 188b).

²² < *araki* <Ar. *arāk* (Steingass 1884: 688a *arāk* "damıtılmış içki").

²³ < *horilka* <Ukr. *horilka* (*zopilka*) "votka" (bk. Rus. *gorilka* (горелка) "yakıcı, meşale"). *Horilka*, Slavca bir kelime olup Ukrayna bölgesine ait bir votka türünü ifade etmektedir. Ukraynacada bulunan ve "yan-" anlamındaki *hority* (*zopimu*) fiilinden türemiştir. *Horilka* kelimesinin zamanla "yanan su" manasında içkiye ad olması muhtemel *gorila(ya) voda*'dan kalıplaşarak oluştuğu hakkında yaygın bir görüş mevcuttur (Melnichuk vd. 1982: 566b).

sonra ise hana hususi olarak gelen *hazine*²⁴ (خزينة) içindeki kürk, kumaş ve diğer eşyalar hanın *uluğ körünüşinde* (اولوغ كورنوش) “yüce huzurunda” teker teker çıkarılıp gösterilir ve hanın nazarına sunulurdu (KHYH 261/67-70, 126-127; 262/48-51). *Körünüşte* toplanan, *ulu ağa*²⁵ (اولو اغا) ve diğer vezirler ile ileri gelen Kırım bey ve mirzalarının yer aldığı bu divana *elçi divânı*²⁶ (الچی دیوانی) denilmiştir (KHYH 124/67-70). Hanın huzurundan çıkılmasından sonra, hanlıkta üst kademe makamları işgal eden hazinedar başı ile saray yazıcılarının, Rus elçi heyetinin konağına uğrayarak elçilerden fazladan kürk talep ettikleri de olurdu (KHYH 18/29-30).

Kırım Hanlığında, Akmesic'te bulunan kalgay sarayında da yabancı elçilerin benzer merasimlerle huzura alındıkları görülmektedir. Bu merasimler çoğunlukla, Rusya'dan kalgay sarayına gelecek yıllık hazine ve *tiyiş*²⁷ (تییش/تییش) dönemlerinde gerçekleşirdi. Çarlık, kalgaya yıllık hazinenin yola çıktığını bildirmek için hususi olarak elçi gönderirdi. Kalgay sultanlar bu heyeti huzurlarına (körünüş) alırlar (KHYH 56/46) ve elçilere eski âdet gereğince *soyurğal*²⁸ (سیورغال) diye zikredilen çeşitli ihsanlarda bulunurlardı (KHYH 44/10-12). Devamında hazinenin karşılanması için bir Tatar heyeti, huzura alınan Rus elçilerle birlikte sınır bölgesine gönderilir ve bunu bildirmek için başka bir *çapkun*²⁹ *elçi* (atlı haberci) (چاپقون ایلچی) Moskova'ya doğru yola çıkardı (KHYH 44/14-15). Hazineyi Kırım'a getiren Rus elçi heyetinin Hansaray'da işinin bitmesi üzerine, hazinenin kalgay huzuruna çıkarılması için Rus heyetinin kalgay sarayına gittiği görülmektedir (KHYH 103/7-9).

1.2. Yabancı Elçilerin İkameti

İki ülke arasındaki ilişkilerin iyi olduğu zamanlarda, Kırım'da misafir edilecek yabancı elçi heyetinin ihtiyaçlarının karşılanması için bu kişilere han tarafından *yevmî nafaka*³⁰ (یومی نفقه) (KHYH 15/210) veya *künlik ulufe*³¹ (کونلیک علوفه) (KHYH 21/179-180)

²⁴ < *hazîne* “hazine; yıllık haraç ve hediyeler” <Ar. *hazîne* (Steingass 1884: 323b *hazîne* “hazine”).

²⁵ < *ulu ağa* “hanın baş veziri, ulu ağa, eşik ağası”. bk. *uluğ elçi* ile *ağa*.

²⁶ < *elçi dīvānı* (T. *elçi Far. dīvān+T. I*) < *elçi/ elçi* <OT. *elçi* (CC I: 17a/10) <ET. *elçi* (ED 129a *é:l + çl* “elçi”; TMEN I: 656 *elçi*) + *dīvān* <Far. *dīvān* (Steingass 1998: 555a *divān* “saray maiyeti; devlette danışma kurulu, meclis”) + I “3. teklik kişi iyelik eki”.

²⁷ < *tiyiş* “tiyiş; Kırım saray personeline yıllık ödenen aynı ve nakdî ödemeler” < ET. *tış* “diş” (ED 557 *tı:ş* “diş”). Kelimenin kökeni hakkında Türkologlar tarafından çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Es-Seb'us-Seyyâr'da Türkçe *tış dikış* “filana dikilecek” manasından kalıplaştığı görüşü mevcuttur. Smirnov, bu görüşü reddedip *tiyiş* kelimesinin kökenini Altın Orda döneminde Ruslardan alınan vergiyi ifade eden *çıkış* kelimesinde arar. Es-Seb'us-Seyyâr'ın Rusya çevirisini yapan Kazanbek ise kelimenin Rusça *tsiçi* (bin) kelimesinden Kırım Tatarcasına geçerek kalıplaştığını bildirir (Smirnov 2016: 270). Samoyloviç 1917 yılında yazdığı “Kırım Tatar Yarlıklarında “Tiyiş” (Tiş) ve Diğer Terimler” adlı yazısında *tış* kelimesinin Rusçada *daça* (дача) kelimesinin karşılığı olduğunu ifade eder (Samoyloviç 2011: 278). Acar, Veselovskiy'nin “Diplomatik Belgelerde Geçen Türkçe Tatarca Tış (Diş) Kelimesi Hakkında” adlı yazısındaki görüşüne ithafen, kelimenin aslen “balık (mors) dişi” anlamındaki “diş” sözcüğüne dayandığı ve zamanla Kırım Hanlığı tarafından Moskova'dan alınan tüm aynı ve nakdi haraçları ifade ettiği görüşüne katılır (Acar 2018: 40-43). (Ayrıca bk. Zernov 2017 I: 78-79).

²⁸ < *soyurğal* “ihsan, bağış” <OT. *soyurğal* “ihsan, bağış” (CC II: 72/15-16) <OMoğ. *soyurğal* “ihsan” (TMEN I: 228 *soyurğal* “lütuf, ihsan”) <ET. *tsoyurkâ-* “bağışla-” -l. <Çin. *tz'ü* “bağışlayıcı” + urqa- (ED 556a *tsoyurkâ-* “birine acı-, bağışlayıcı ol- <Çin. *tz'ü* “bağışlayıcı”). Kelime Türk dilinde ilk olarak Eski Uygurca döneminde *tsoyurka-* fiilinden türetilmiştir. Clauson, kelimenin Çince “bağışlayıcı” anlamındaki *tz'ü* kelimesine dayandığını bildirir (ED 556a). 13. yüzyıl itibarıyla Moğolcada *soyurğal* olarak kullanılan kelime, bu dönemden itibaren terim anlamı kazanarak devlete hizmeti geçmiş çeşitli kademelerdeki kişilere han tarafından verilen ihsan ile bunu bildiren belgeye ad olmuştur. *Soyurğal*, Moğol İmparatorluğunun ardılları olan Altın Orda, İlhanlı gibi devletlerde yaygınlaştı ve belirli kişilere bahşedilen iktâ (tımar) toprağı anlamında kullanılmıştır. Aynı zamanda bu terim, kişinin devlete karşı olan çeşitli yükümlülüklerinden muaf tutulması anlamına gelmiştir (Ölmez 2009: 388-389).

²⁹ Bk. *yel çapkunı*.

³⁰ < *yevmî nafaka* <Ar. *yevmî* (Steingass 1884: 1242b *yevmî* “günlük”) + <Ar. *nafaka* (Steingass 1884: *nafaqa-t* “masraf, maliyet, ödeme”).

olarak zikredilen günlük harçlık verilirdi. Rus elçi heyetindeki en üst rütbeli kişiler olan *elçi* (elçi başı) (ایلچی), *baş tılmaç*³² (baş tercüman) (باش تیلماچ) ile *baş yazıç[ı]*³³ (başkâtip) (باش یازیچی) ve diğer *iki tılmaçın* (ایکی تیلماچ) yıllık hazine gelene kadar Kırım'da günlük ulufeleri verilmek suretiyle *elçilik evlerde*³⁴ (elçi konakları) (ایلچی لیک ایۆلار) ağırlandıkları bilinmektedir (KHYH 219/86-90). Aynı zamanda Rus elçilerin bu elçi konaklarının bakımları için Tatar mirzalardan, borç senedi üzerinden para almalarına da izin verilirdi. Ancak bu borcun, Moskova'ya gidecek bir sonraki Tatar elçisine teslim edilmesi istenirdi (KHYH 84/41-42). Kırım'da ikametleri esnasında Rus elçilerinden herhangi birinin ölmesi durumunda ise ölüm nedeninin araştırılıp karara bağlanması için imam ve müezzinlerin görevlendirildiği bilinmektedir (KHYH 18/44-45).

Kırım yarlık ve hatlarında, 17. yüzyılın ortalarından itibaren farklı bir uygulama dikkat çeker. Diplomatik yazışmalarda ilk defa Bahadır Gérey Han (1637-1641) döneminde görülen bu uygulamaya göre Rus elçilere eksik gelen hazine ve tiyş miktarınca *kabalalar* (قباله) (borç senedi) imzalatılmıştır. Buna göre eksik kürk ve eşyaların altın üzerinden miktarı hesaplanmış ve Rus Çarlığı elçilere kabala imzalatılmak suretiyle borçlandırılmıştır. Bununla ilgili ilk örnek, Bahadır Gérey Han tarafından Rus elçisi İvan Fostav'a eksik gelen kürk miktarınca 1900 altın için imzalatılan borç senedidir (KHYH 48/22-23). Kabalanın hukuken geçerli olabilmesi için hanlık, borçluların her biri için bir kefil bulurdu. Bu kişiler çoğu zaman, hanın en yakın kişisi ve baş veziri olan *ulu ağa* olurdu (KHYH 48/25). İmzalanan kabalalar sonrası hanlık, eksik hediyelerin bir listesini çıkarıp bu listeyi mühürler ve defter, atlı bir haberci ile Moskova'ya gönderilirdi (KHYH 48/49). Gönderilen atının istenilen cevapla dönmesi için çarlığa 60 gün süre verilir ve bu süre zarfında Kırım'daki Rus elçiler rehin tutulurdu (KHYH 48/88). Çarlıktan olumlu bir cevap alınamadığı dönemlerde ise iki devlet arasındaki ilişkiler eksik gelen hazine ve hediyeler sebebiyle çoğu zaman gerilirdi. Bu gibi durumlarda, çözüm bulunana kadar borçlu Rus elçisinin kefil olan *ulu ağanın* mevcut borcu alacaklı olan kişilere ödediği görülmektedir (KHYH 28/38-32).

Savaş döneminde ise Kırım'da bulunan yabancı elçiler rehin vaziyette bulunur, ateşkes ya da barış müzakereleri başlamadan hiçbir koşulda bu heyetin ülkesine dönmesine izin verilmezdi. İki devlet arasındaki durumun daha da kötüye gitmesiyle elçiler hapse dahi atılırdı (KHYH 5/86-87). Bu zamanlarda Kırım tarafından elçi ya da atlı heyeti gönderilmez, iki devlet arasındaki irtibat sadece yabancı *tılmaçlar* (tercüman) tarafından sağlanırdı (KHYH 361/30-31).

1.3. Diğer Hanedan Üyelerine Ait Elçi Heyetleri

Devlet geleneğine göre, kalgaylık ve nureddinlik makamlarında bulunmayan hanzade sultanların dahi yabancı devletlere hususi elçi gönderme hakları mevcuttu (KHYH 57). Bunun dışında Altın Orda Devleti'nde olduğu gibi Kırım Hanlığında da hanedanın kadın üyeleri, çara doğrudan mektup yazıp hususi elçi gönderirlerdi. Yazışmalar, kalgay sultan validesinin Moskova'ya mektup yazıp hususi elçisiyle gönderdiği ve bu elçiye

³¹ < *künlik* 'ulüfe (<T. *kün*+lik + Ar. 'ulüfe). *Kün* <ET. *kün* (ED 725a *kün* "güneş; gün") + *llk* + <Ar. 'ulüfe (Steingass 1884: 723a < 'ulüfe "yiyecek; ödeme, maaş").

³² < *baş tılmaç* "baş tercüman" <ET. *baş* (ED 375a *baş* "kafa, baş") + *tılmaç* (ED 500a *tılmaç* "tercüman"; TMEN II: 1010 *tılmāçī* (*tılmaçī*, *tılmaç*) "tercüman").

³³ < *baş yazıç* "baş kâtip" <ET. (ED 375a *baş* "kafa, baş") + *yazıç* "yazıcı, kâtip" <ET. *yaz-ıg-ç*; <yaz- "yaz-" (ED 984a *yaz-* "yaz-") - *Ig* (ø<-g/ğ) "fiilden isim yapım eki" + çl.

³⁴ < *elçilik evler* (<elçi+llk év+IAr). <Elçi <OT. elçi (CC I: 17a/10) <ET. elçi (ED 129a *él* + çl "elçi"; TMEN I: 656 *elçi*) + *llk* "isimden isim yapım eki" + *ew* <OT. év (CC I: év 39b/27 "ev") / öv (CC II: 62a/4 *öv* "ev") <ET. év (ED 3b e.v "ikamet yeri") + IAr "çokluk eki".

hürmeten Ruslar tarafından *ton*³⁵ (کُورک) giydirildiği hakkında bilgi vermektedir (KHYH 56/29-30). 1635-1637 yılları arasında yazıldığı anlaşılan bir mektup ise İnalet Gérey Han'ın kız kardeşi Hatice Devran Sultan tarafından kaleme alınmış ve doğrudan Çar I. Mihail'e hitap olunmuştur³⁶. Mektupta han tarafından iki devlet ilişkilerini geliştirmek için Moskova'ya elçi heyeti gönderildiği ve bunun üzerine barıştan cayılmayarak dostluğun pekiştirileceği bahis konusu edilmiştir (KHYH 309). Buna göre 17. yüzyılın ilk yarısında hanlıkta, hanın kız kardeşlerinin Rus çarına doğrudan mektup yazıp hususi atlı gönderecek kadar nüfuz ve yetki sahibi oldukları anlaşılıyor. Kırım Hanlığındaki bu usule benzer olarak 14. yüzyıla ait Altın Orda Devleti yazışmalarında, hanbike unvanı bulunan han validesinin Rus metropolitlerine verdiği ayrıcalıkları içeren yarlıkların bulunduğu bilinmektedir (Özyetgin vd. 2017: 71-78). Ancak çarlığın siyasi gücü eline almaya başlamasıyla Kırım Hanlığında bu tür uygulamalardan vazgeçilmek zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. 1641 tarihli Kalgay İslam Gérey Sultan mektubunda bu geleneğin devam ettirilmesi için çarlığa büyük baskı yapılmıştır (KHYH 56/29-33).

Hanlığın eski devlet teamüllerini koruyarak Rusya üzerinde siyasi baskı kurma çabası 17. yüzyıl ortalarına doğru sonuçsuz kalmaya başlamıştır. Buna göre III. İslam Gérey Han döneminde, Rusların ısrarı neticesinde 1647 yılı itibarıyla Kırım'dan *han, kalgay ve nureddin sultanlar* dışında herhangi bir kişinin çara doğrudan mektup yazıp atlı göndermesi yasaklanmıştır (KHYH 112/64). Ancak Kırım'da sonraki hanlar tarafından bu karara yeterince riayet edilmediği görülüyor. 1667 yılında Adil Gérey Han'ın tahta çıkması üzerine, *ulu ağanın* eski âdeti canlandırmak üzere çara doğrudan mektup yazıp gönderdiği anlaşılmaktadır (KHYH 204).

2. Diplomasi ile İlgili Merasim ve Usuller

Kırım Hanlığında yabancı devletlere karşı tatbik edilen usullerin bir kısmının ise yapılan barış müzakereleri ile şart-name imzalanması esnasında gerçekleştirildiği görülmektedir. Yarlık ve hatlar, mevcut siyasi durumuna göre diplomaside zaman zaman barış yollarının da arandığını göstermektedir. Bu noktada Kırım Hanlığının, ateşkes sonrasında veya yeni hanın tahta geçmesiyle birlikte belirli merasim ve usuller çerçevesinde yabancı devletlerle barış müzakerelerinde bulunduğu anlaşılıyor. Barış şartlarında uzlaşılması sonucunda ise barışın resmileşmesi için yabancı devletler tarafından uygulanması gereken birtakım teamüller mevcuttu. Genel mahiyette barış antlaşmalarının Kırım tarafından onaylanması için yabancı elçilerin han huzuruna çıkıp mühürlü yarlık ve altın payza almaları gerektiğini söylemek gerekir. Bundan sonra protokol sırasına göre kalgay ve nureddin sultanların da yabancı elçileri huzura alıp hanın kabul ettiği barış şartlarını tasdik ettikleri malumdur. Bu merasim ve usuller sonrasında Kırım tarafından barış dönemine girilmiş olunurdu. Yarlık ve hatlarda hanın mühürle payzasını taşıyan ve barış şartlarının bulunduğu belgeler, *şart-nâme-i hümayun* (شرط نامه) (KHYH 105/43) ya da *ahd-name-i hümayun* (عهد نامه همايون) (KHYH 8/28) olarak zikredilmiştir.

2.1. Barış Görüşmeleri ve Şartlar

Kırım Hanlığının yabancı devletlerle imzaladığı barış antlaşmalarının tamamının yalnızca hükümdarların döneminde geçerli olduğu görülmektedir. Bu nedenle hanlık teamüllerine göre, han değişikliğinde barışın yenilenmesi için Rusya ve Lehistan'dan yeni elçi heyetlerinin gelmesi beklenirdi. Yarlık ve hatlarda han değişikliği sırasında Kırım'da

³⁵ < *ton* "kürk, üst giyim" <OT. *ton* "üst giyim, kaftan" (CC II: 60a/7) <ET. *tön* "giysi" (ED 512b *tön* "giysi, elbise"; DTC 574b "elbise, giysi").

³⁶ Bu mektup, Zernov neşriyatında Gérey hanedanına mensup hanımlar (sultan) tarafından kaleme alınmış tek belgedir (KHYH 309).

bulunan Rus elçilerin rehin olarak tutulduğu anlaşılmaktadır (KHYH 160/6-8). Cülus sonrası han, divanı toplayıp eski hana gelen son mektubu okuyarak mevcut durumdan haberdar olur (KHYH 160/10) ve çarın barış niyetinde olup olmadığını anlamak için çarlığa bir atlı gönderirdi. Rusya'dan cevap gelene kadar Bahçesaray'daki Rus elçilerinin gönderilmesine izin verilmezdi (KHYH 160/48). Tahta yeni geçen hana barış için yeni elçiler gönderildiğinde ise bu elçiler huzura alınır ve elçilerin getirdiği *bölek selam*³⁷ (hanın hediyeleri) (بولك سلام) kabul edilirdi (KHYH 36/32-34). Ardından han, memleketin durumunu ve barış şartlarını değerlendirmek için devletin ileri gelen bey ve mirzalarını, saray ağalarını ve kapı kullarını *körünüş sarayı*³⁸ (كورنش سرايى) denilen divana çağırırdı (KHYH 36/29-30). Barış yapılması hükmüne varıldığında han ve ileri gelen kişiler, yabancı elçiler önünde Kuran'a el basarak yemin ederlerdi. Bundan sonra eski âdet üzerine, elçilere han tarafından *altun paysalu*³⁹ *ahd-name-i hümayun* (altın payzalı yüce şartname) (التون بايصلو عهد نامه همايون) teslim edilirdi (KHYH 8/19-28).

Tahta yeni oturan hanlar bazen yabancı elçi ya da atlı heyetlerinin gelmesini beklemeden doğrudan kendileri heyet gönderir ve Tatar elçilerle yollanan mektupta, barışın devamı için yıllık hazine (vergi ve haraçlar) tesliminin devamı istenirdi (KHYH 10/20-34). Bu gelenek, henüz göreve gelen kalgay (KHYH 11/21-25) ve nureddin sultanlar tarafından da yerine getirilirdi (KHYH 16/10-13). Kalgay sultanın vefatı üzerine yerine geçen yeni sultan da barış üzerinde olduğunu bildirmek için çarlığa bir elçi heyeti gönderirdi (KHYH 18/56-61). Yabancı devletlerdeki hükümdar değişikliğinde barışın devam ettirilmek istendiği devlete elçi heyeti gönderilir ve yeni kral ya da çarın tanındığı resmî olarak bildirilirdi (KHYH 2/5-6).

Barış müzakerelerinin Moskova'da yapılması hâlinde ise Kırım Hanlığının farklı bir politika izlediği görülmektedir. Bu gibi durumlarda görüşme yapılması için sarayda üst mertebede bulunan hanın yakın kişileri Kırım'dan Moskova'ya gönderilirdi. Müzakereler son bulduğunda kararlaştırılan şartname hükmünce, malumat Moskova'daki Tatar bir elçi tarafından han ve sultana bildirilirdi. Kırım cephesinin hükümleri kabul etmesiyle, Kırım'da bulunan Rus elçi heyeti önünde Kur'an'a el basılarak şartname onaylanırdı (KHYH 112/79-98). Sonrasında Moskova'dan gelen barış hükümlerinin örneğine göre han, kalgay ve nureddin sultanlardan her biri tarafından yeni şartnameler yazılıp mühürlenirdi. Ancak yalnızca hanın yazdırdığı şartnameye altın payza takılırdı (KHYH 112/94-101). Han ve sultanların mühürleyerek onayladığı şartnameler gelinceye kadar hanlığın baş temsilcisi Moskova'da kalırdı (KHYH 112/99-109). Altın payzalı şartnamenin çarlığa ulaşması üzerine de barış yürürlüğe girerdi. Belgelerden, hanlığın Moskova'da barış müzakerelerini yürütmek için gönderdiği han vekiline büyük yetkiler verildiği anlaşılmaktadır. Adil Gérey Han döneminde (1670) Ruslarla yapılan barış müzakerelerinin Moskova'da yapıldığı görülüyor. Rusya'ya barış görüşmeleri için gönderilen Tatar elçi heyetinden Şah Temür Atalık'ın, kararlaştırılan antlaşma hükümlerinin Kırım tarafından kabul edilip han mührü taşıyan şartname gelene kadar Moskova'da bir nevi teminat olarak kalacağı kararlaştırılmıştır (KHYH 219/155-156). Bunun üzerine Moskova'dan Kırım'a gelen Rus *sipâh[i]*⁴⁰ (atlı haberci) (سپاهی) ve heyeti han huzuruna alınmış, şartların makul

³⁷ < *bölek selâm* "hana sunulan dostluk hediyesi" (T. *bölek* "hediye" + Ar. *selâm* "selam") < *bölek* <ET. *béle-g* (ED 338b *béleg* "sarılmış bir şey; hediye") <*béle-* <OT. *béle-* (CC II: 81b/5b *béle-* "bebeği kundağa sar-, bebeği bele-") <ET. *béle-* (ED 332b *béle-* "(bebek) kundakla-, sar-") "kundağa sar-, -g "fiilden isim yapım eki" + Ar. *selâm*.

³⁸ < *körünüş sarayı* "sarayın selamlık kısmı; arz odası" < T. *kör-(X)n-(X)ş* "görünüş" + <Far. *serây* (Steingass 1998: *serây* "ev, saray, büyük yapı, kralın ikamet yeri"). +I "3. teklik kişi iyelik eki".

³⁹ < *paysa* <Moğ. *payza* <Çin. *paiz* bk. (TMEN I: 116 Moğ. *payza* <Çin. *paiz* "otorite nişanesi olan, hanın yazısının bulunduğu levha").

⁴⁰ < *sipâhî* (<Far. *sipâh* + *î* (Steingass 1998: 651 *sipâhî* "askerî, orduya ait; atlı, sipahi") <*sipâh* (Steingass 1998: 651a *sipâh* "asker, milis; askerler, atlı asker") + *î* "nispet eki").

görülmesi ile barış şartnamesi onaylanarak bu heyete altın payza teslim edilmiştir (KHYH 224/16-56). Yine teamül gereği Rus elçilerin 3 ay içinde han huzuruna çıkıp altın payza almaları gerektiği, aksi takdirde barışın hanlık tarafından geçersiz kılındığı anlaşılmaktadır (KHYH 220/21-23).

Yarlık ve hatlar, barış görüşmelerinin iki devletin sınır bölgesinde de yapıldığını göstermektedir. Adil Gérey Han döneminde (1668) Lehistan-Kırım barış müzakerelerinde sınır bölgesine gönderilen kalgay sultan heyetinin (Kırım bey ve ağalarıyla), kralın baş hetmanı (askerî müşavir) liderliğindeki Lehistan temsilcilerinden oluşan bir heyetle görüştüğü malumdur. Yapılan barışta yıllık hazinelerin Tatarlara teslimine güvence için iki Leh boyar rehin olarak Kırım heyetine bırakılmıştır. Karşılıklı şartnameler imzalanınca Tatar heyetinden bir kişi (ağa), hazine ve hediyeleri alıp kalan müzakereyi yürütmek için Leh heyeti yanında kalmıştır. Sonrasında Bahçesaray'a gelen barış şartnamesi han tarafından da onaylanıp Lehistan'a geri gönderilmiştir (KHYH 205/17-38). Kalgay sultanın müzakerenin devamı için Lehlerin yanında bırakılan Tatar temsilcisine yazdığı mektuptan, bu vekile barış şartlarının belirlenmesi için tüm yetkilerin verildiği anlaşılıyor (KHYH 207). Hanlık aynı dönemde bir yandan Ruslarla da barış görüşmelerinde bulunmuş ve bu müzakerelerin mevcut Tatar-Rus sınırı olan Don Nehri kıyısında olmasına kanaat getirilmiştir (KHYH 209). Buna göre Don Nehri'nde bir araya gelen iki heyet barış için anlaşmış, böylelikle sınırdaki Rus temsilcilerinden oluşturulan elçi heyeti han huzuruna altın payza almak için yollanmıştır (KHYH 209/19-21). Yine eski usul gereğince payzanın Rus elçilere teslimiyle bu elçi heyetinin yanına bir Tatar atlısı verilmiş ve heyetler Moskova'ya gönderilmiştir (KHYH 209/21). Murad Gérey Han döneminde (1682) mevcut sınır bölgesi Pereboloçna'da Ruslarla yapılan müzakerelerde yazılan şartname suretinin, Kırım'ı temsilen başta *ulu ağa* (baş vezir) olmak üzere elçi başı mirzanın da buyruğuyla mühürlendiği bilinmektedir. Ayrıca Tatar elçi heyetindeki okuma yazma bilmeyen diğer mirzalar adına da mühür basıldığı anlaşılmaktadır (KHYH 267/110-122).

Kırım Hanlığında, yabancı devletlerle uzun bir barışın tahakkuk ettirilebilmesi için gelenek hâlini almış birtakım şartlar mevcuttu. Bu dönemlerde hanlık hayati gördüğü bu meselelerden taviz vermemeye çalışırdı. Bunların en başında hanlığın kurulduğu dönemden itibaren almakta olduğu yıllık hazinenin eksiksizce verilmesi gelmiştir. Hazinenin içinde han ve diğer sultanların haremde bulunan kişilerle ileri gelen devlet adamlarına kürk ve para olarak sipariş edilen *tiyişler* (تيش/تبيش) de yer almaktadır (KHYH 4/37, 105/54).

Hanlığın çoğu zaman, yıllık hazineyi Tatar-Rus sınırında teslim almadan barış antlaşması imzalamaya yanaşmadığı görülmektedir. Bu gibi durumlarda ilk olarak sınır bölgesinde hazinenin teslimatı yapılır, sonrasında iki heyet arasında barış müzakereleri gerçekleştirildi. Devamında her iki heyet de Kırım'a gelerek han huzuruna çıkarılır ve han tarafından mühürlenmiş şart-name ile antlaşma yapılırdı (KHYH 12/117-122, 13/51-52). Kırım'da hana sunulan hazinedeki kürk veya diğer eşyalar eksik ya da değersiz çıktığında ise han, derhal Moskova'ya bir *çapkun*⁴¹ (ulak) (چاپقون) gönderir ve meseleyi tetkik ettirirdi (KHYH 15/42-45). Aynı uygulama kalgay sultana gelen hazine ve sultanın saray halkına teslim edilen tiyişlerde eksik ve hata olması durumunda da gerçekleştirilmiştir. Buna göre kalgay sultan, Moskova'ya bir atlı heyeti gönderir ve eksikliklerin giderilmesi için çarlığa 60 gün müddet verilirdi (KHYH 42/11-19). Bu tarz karışıklıkları önlemek için saray halkına sipariş edilen kürk ve para miktarlarının yazıldığı tiyiş defterlerinin hazinede tutulup listenin diğer bir örneğinin de Rus elçi heyetine teslim edildiği malumdur (KHYH 24/21-25).

⁴¹ Bk. *yel çapgunu*.

Kırım Hanlığı tarafından önem verilen bir diğer husus da, Rus himayesinde bulunan Kazaklar tarafından öldürülen Tatar elçi ve devlet adamları için yapılan tazminat ödemeleridir. Hanlık Murad Gérey Han (1678-1683) döneminde, yıllık hazinenin tesliminden önce bu tazminatın ödenmesini şart koşmuştur. Kırım devlet geleneğine göre, Kazaklar tarafından katledilen Sadi Ağa elçi heyetinin her biri için İslami şeriata uygun olarak 1000 altın *kan bahası*⁴² (قان بهاسی) (kan tazminatı) alınmak istendiği çarlığa bildirilmiştir (KHYH 250/60-63).

Devletlerin şartlarda hüküm kılması hâlinde han tarafından *altun nişanlı şart-name*⁴³ (altın nişanlı şartname) (التون نشانلو شرط نامه) yazılır ve Tatar elçi heyetiyle birlikte Lehistan veya Rusya'ya yollanırdı. Müzakerelerin Kırım Hansaray'da yapıldığı zamanlarda ise Tatar elçi heyeti, bu süre zarfında Kırım'da misafir edilen yabancı elçilerle birlikte yola çıkarılırdı (KHYH 1/35-37, 4/54-57).

2.2. Şartname İmzalama ve Barış Döneminde Diplomatik Süreç

Kırım diplomatik yazışmaları Rus Çarlığı ile imzalanan barış antlaşmaları hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Buna göre barış şartlarının sıralandığı han yarlığı, hanın huzurunda Rus elçisine baştan sonra okutulduktan sonra Rus elçi heyetindeki tercümanlar vasıtasıyla Rusçaya çevrilirdi. Devamında Rus elçi heyeti ve Tatar atlı heyeti Moskova'ya gönderilirdi (KHYH 21/149-151). Eski devlet geleneğine göre hanın imzaladığı barış antlaşmasının, kalgay ve nureddin sultanlar tarafından da tanınması gerekirdi (KHYH 8/40-41). Antlaşmayı kabulünden sonra barış şartları, han kardeşleri sultanlar, tüm Kırım askeri, Kırım ve Nogay halkı, Kırım bey ve mirzaları tarafından da onaylanmış sayılırdı (KHYH 12/94-99, 15/131-136). Buna göre bu kişilerin tamamından hanın sorumluluğu olduğu anlaşılmaktadır.

Şartnamenin imzalanması ile Kırım tarafından yabancı devletlere birtakım güvenceler verilirdi. Buna göre barış zamanında askerlerin handan izinsiz, kaçak olarak yağmaya girişmesi hâlinde, Kırım'a getirilen Rus veya Kazak esirlerin fidyesiz olarak iadesi hususunda garanti verilmiştir (KHYH 4/45-47, 5/16-17, 23/43-45). Aynı şekilde, Kırım topraklarına alım-satım işleri için gelen yabancı *bazargânların*⁴⁴ (تاجر) malları Tatar askerler tarafından yağma edildiğinde sorumluların cezalandırılıp zararın tazmin edilmesi kararlaştırılırdı (KHYH 1/44-46). Yine barış gereğince Kırım'a veya Kırım üzerinden başka bir ülkeye gidecek Rus tüccar ve elçilerden *tamga*⁴⁵ (گümruk) (گümruk) vergisinin alınmayacağı anlaşma şartlarında belirtilirdi⁴⁶ (KHYH 14/45-46, 33/58-60). Barış şartları dışına çıkan Tatar komutan, mirza ve askerlerin yağma yapması durumunda, barışa sadık kalındığını göstermek için bu kişilerin mallarına el konur (KHYH 79/4) ve cezaları Rus elçileri önünde verilirdi (KHYH 76/21-26). Aynı zamanda şartname gereğince Kırım'a getirilen Rus ve Kazak esirlerin çarlık tarafına fidyesiz olarak iadesi sağlanırdı (KHYH 80/17-18).

⁴² Kırım Tat. *kan bahası* (*kan baha+sı*). <ET. *kân* (ED 629b ka:n "kan") + *Far. bihâ* "değer" (Steingass 1998: 209a *bi-ha* (*bihâ*) "ücret, değer") +sl "3 teklik kişi iyelik eki".

⁴³ Kırım Tat. *altun nişanlı şart-nâme* (*altun nişanlı şart-nâme*). <ET. *altun* "altın" + *Far. nişân* (KT 930a <*Far. nişân* "tuğra-yı hümayûn, ferman ve beratlarla çekilen işaret") + *lu* "isimden isim yapım eki" + *Ar. şart* (Steingass 1884: 537a *şart* "koşul; anlaşma koşulları; anlaşma belgesi; yükümlülük") + *Far. nâme* (KT 911a <*Far. nâme* "iki şahıs beyninde teati olunan mektup, bitik, risale").

⁴⁴ Kırım Tat. *bazargân* (*bâzar +gân*) <*Far. bâzargân* (Steingass 1998: 145a *bâzargân* "satıcı, tüccar").

⁴⁵ Kırım Tat. *tamga* "gümruk vergisi" <OT. *tamga/tamğa* (KTS 260 *tamğa* "damga, mühür"; CC I: 81a/23 *tamğa* "damga") <ET. *tamğa* (ED 504b *tamğa* "damga"; DTC 530a *tamğa* "mühür, damga").

⁴⁶ III. İslam Gérey Han (1644-1654) döneminden itibaren elçi ve tüccarlardan alınan geçiş parası *tamganın*, Osmanlı tesiriyle *gümruk* (گوروك) terimiyle de adlandırıldığı görülmektedir (KHYH 104/49, 219/110, 111).

Yapılan barış üzerine hanın baş veziri olan *ulu ağanın* (ولو اغا) çara doğrudan mektup yazıp barış ve iki devlet arasındaki ilişkileri geliştirmek için var gücüyle çalışacağını bildirmesi de teamül gereğidir. *Ulu ağalar*, mektuplarında saray halkına verilegelen kürk ve esvapların (tiyiş) yıldan yıla teslimini de hatırlatırlardı (KHYH 34/30-51). Bunun yanında ulu ağaların çardan kendileri için hediyeye olarak *yarlıkaş*⁴⁷ *tiyiş* (ihsan edilen hediyeler) (يارلقاش تيش) talep ettikleri hatta Kâbe masrafı gibi hususi taleplerde dahi bulunduğu olurdu (KHYH 29-44). Barış imzalanması durumunda, kalgay sultanın baş veziri olan *eşik ağasının*⁴⁸ (ايشك اغاسى) da çara doğrudan mektup yazma hakkının bulunduğu görülüyor (KHYH 39).

Barış dönemine girildiğinde ise yabancı elçilerin Kırım'da rahat bir şekilde ikameti sağlanır ve haberleşmeyi sağlayan bu elçiler iki aydan fazla tutulmadan kendi ülkelerine uğurlanırlardı (KHYH 1/30-31). Kırım hanı bu dönemlerde, ülkesine uğurlanan yabancı elçi heyetleriyle birlikte hükümdara *yeñil bölek*⁴⁹ (mütevazı hediyeler) (يئكيل بولك) teslim ederek iyi niyetini gösterirdi (KHYH 5/105). Canibek Gérey Han'ın 1631 yılına ait yarlığında, Moskova'ya gönderilen Tatar elçi heyeti ile birlikte Çar I. Mihail'e *ay balta*⁵⁰ (آي بالته) ve *sadak*⁵¹ (okluk) (صداق) hediyeye edildiği bildirilmiştir (KHYH 18/131).

Barış zamanında Moskova'da bulunan Tatar elçi heyetinden bir atının her yılın baharında elçilerden haber getirmek amacıyla Kırım'a yollandığı anlaşılıyor (KHYH 91/13-15). Yine eski usul gereğince Rusya'ya gidip gelen Tatar atlılarına Rus sınır kalelerinde ihtiyaçlarını görecektir *ulav*⁵² (اولاو) ya da *ulak* (اولاق) olarak zikredilen atlar temin edilir (KHYH 108/43-44) ve bu kişilere yol için azık verilir (KHYH 113/18-22). Moskova'da kaldıkları süre zarfında ise Tatar *çapkunlar* (atlı ulak) (چاپقون) çardan iki kere *yarlıkaş* (ihsan, hediyeye) (يارلقاش) alırlardı. Dönüşleri esnasında, Rus *multıkçılar*⁵³ (silahlı muhafızlar) (ملطقى لار) atlı heyetinin güvenliği için sınır bölgesine kadar refakat ederlerdi (KHYH 113/27-28).

Yapılan ittifak neticesinde hanlık gerekli durumlarda Kırım Tatar askerini, müttefik olan devlete flori (Venedik altın dukası) üzerinden paralı asker olarak vermeyi uygun görürdü (KHYH 4/57-59). Hatta hanlık, ittifak gereğince düşmanla savaş hâlindeyken müttefikten zaman zaman *beş bin flori sefer harcı* (بش بيك فلورى سفر خرچى) dahi talep ederdi (KHYH 5/92-95, 20/42). Yazışmalardan anlaşıldığına göre paralı asker verme ve savaş yardımı isteme gibi uygulamalar yalnızca 16-17. yüzyıllarda müttefik olan Lehistan ile yapılmıştır.

Devletlerarası ilişkilerle hanlık tarafından gelenek hâline gelmiş uygulamalardan biri de diplomatik yazışmalardaki klişe üsluptur. Kalgay sultan, saray teşkilatında hanın veliahdı konumunda olsa da protokolda Rus çarı ile aynı mertebede sayılırdı. Buna göre kalgay sultanların çara yazdıkları mektuplarda, mektubun yazılış amacının (kontekst)

⁴⁷ < *yarlıkaş* (*yarlık+A-ş*) "ihsan, hediyeye" <ET. yarlıg (ED 966b *yarlıg* "üst rütbeden alt rütbede verilen emir") + A "isimden fiil yapım eki" + ş "fiilden isim yapım eki".

⁴⁸ < *eşik ağası* (*eşik ağa+sı*) < *eşik* <OT. *eşik* "kapı" (CC I: 8b/13 *eşik* "kapı") <ET. *eşik* "eşik" (ED 260a *eşik* "eşik") + <OMoğ. *ağa* (TMEN I: 22 *ağa* "temel manada büyük kardeş") + T. sl "3. teklik kişi iyelik eki".

⁴⁹ < *yeñil bölek* "mütevazı hediyeye" < *yeñil* <OT. *yeñül/yüñül* (CC I: 31a/28 *yeñül* "hafif, alçak, mütevazı"; CC I: 35a/16, *yüñül* "hafif, yeğni") <ET. *yeñil* (ED 950b *yeñil* "hafif, kolay") <*yeñil* "hafifle-" (ED 944a *yeni*:- "hafifle-") - "fiilden isim yapım eki" + *bölek* (bk. *bölek selâm*).

⁵⁰ Kırım Tat. *ay balta* < *ay* <ET. *ây* "ay" (ED 265a *ay* "ay") + *balta* <ET. *baltü/baltö* ; (ED 333b *baltu*: (*balto*: "balta"; DTC 81a *baltu*) < Moğ. *balta* (TMEN I: 78 *balta*)

⁵¹ < *şadak* <Moğ. *şagadağ* (Kowalewskiy II: 1294 *şagadağ* "ok kılıfı, okluk").

⁵² < *ulav* (*ulağ*) "posta atı" <OT. *ulağ* (KTS 292 *ulağ* "posta ulağı") <ET. *uläg* (ED 136a *ula:ğ* "taşımada ve sürmede kullanılan at; kiralık ya da posta atı").

⁵³ < *multıkçılar* (*multık+çl+lAr*) <*multık* <?. bk. *multık* "silah" *Kaz. Tat.* (Öner 2015: 339), *Başkr.* (Özşahin 2017: 415), *Kzk.* (Koç vd. 2003: 391) ve *Kırg.* (Yudahin 2011: 565) + *çl* "isimden isim yapım eki"+*lAr* "çokluk eki".

başladığı *narratio et dispositio* kısmından önce “*ilâm-ı yarlık-ı şerîf ve buyurdum*” (yüce ferman ile beyan olunur ve buyurdum ki) (اعلام يرليغ شريف و بيوردوم) ifadeleri bulunurdu. Bu üslup geleneğinin 17. yüzyılın ortalarına kadar devam ettiği görülmektedir. Ancak Rus Çarlığının kazandığı siyasi güç ve nüfuz sonucunda, hanlık bu üsluptan feragat etmek zorunda kalmıştır. IV. Mehmed Gérey Han döneminde yazılan 1642 tarihli Kalgay Fetih Gérey Sultan mektubuna göre, Çar I. Mihail’in baskısıyla bu kalıp ifadelerin kalgay ve nureddin sultanlar tarafından yazılmasına son verilmiş ve protokolde bu sultanların çardan alt mertebede bulunduğu kabul edilmiştir (KHYH 63/10-14). Aynı tarihli Nureddin Gazi Gérey Sultan mektubunda bu üslup *ilâm-ı yarlık-ı şerîf-i sultânî oldur ki* (sultana ait yüce fermandaki beyan şudur ki) (اعلام يرليغ شريف سلتانى اولدر كي) olarak değiştirilmiştir (KHYH 64/10). 1643 yılında aynı ifadenin han tarafından yazılan mektuplardan da çıkarıldığı görülüyor (KHYH 84/19). 1630 yılında Rus çarı I. Mihail’in talebi üzerine ise çar ve atalarının adı barış şartnamesinde altın yaldızla kaleme alınmıştır (KHYH 15/84-75).

3. Esir Teslimi ile İlgili Usuller

Kırım Hanlığı ile Rus Çarlığı arasındaki diplomatik merasim ve usullerin biri de esir teslimi ile ilgili uygulamalardır. İncelenen yarlık ve hatlarda esirlerin teslimi esnada göze çarpan birtakım uygulamalar mevcuttur. Bu belgeler esirlerin iadesi ile değişimi meselesinin, iki devlet arasındaki diplomasiyi bazı dönemlerde uzun süre meşgul ettiğini göstermektedir. Buna göre esir teslimi ve bununla ilgili usullerin Kırım Hanlığı ile Rus Çarlığı arasındaki diplomatik ilişkilerin önemli bir kısmını oluşturduğu söylenebilir. Özellikle başarılı sonuçlanan yağma ve muharebeler neticesinde orduda ileri gelen kişiler, esirleri kendi aralarında bölüştürüp Kırım’a getirirlerdi. Bu nedenle Rus ve Kazak esirler, devlet hazinesi dışında esir sahibi Tatar bey ve mirzaları için de önemli bir gelir kaynağı sayılırdı. Esirlerin iadesi, fidye veya değiş-tokuş (trampa) usulü ile yapılmaktaydı.

3.1. Esir İadesinin Yapıldığı Yerler

Kırım yarlık ve hatlarından anlaşıldığı üzere Kırım Hanlığı ile Rusya arasındaki esir teslimatı yapılan yerler mevcut siyasi ilişkiye göre değişiklik göstermiştir. Genelde iki devlet arasında barışın yapılması sonrası, sınırda yapılacak hazine teslimat gününde Rus ve Kazak esirlerin iadesi de yapılırdı. Yalnızca esir iadesi için bir araya gelindiğinde de teslimat, aynı şekilde iki devletin mevcut sınırında gerçekleşirdi (KHYH 52/58-64). Bunun yanında her iki devlet payitahtına gelen elçi heyetleri arasında fidye ya da değiş-tokuş (trampa) usulü iadenin yapıldığı da bilinmektedir (KHYH 121/36-37, 227/4-10).

Kırım Hanlığı ile Rusya Çarlığı arasındaki esir teslimat bölgesi, uzun bir süre Rus-Tatar sınır kalelerinden olan Valuki (KHYH 213/53-54) olmuştur. Ancak 17. yüzyılın sonlarına doğru Rusların bozkır bölgelerine müstahkem kaleler inşa ederek güneye doğru genişlemeleri neticesinde teslimat yerinde de değişiklikler yapılmıştır. Buna göre 1671’de, artık iç bölge olan Valuki yerine Buzuk (Manıç) (KHYH 229/21), 1681 itibarıyla ise Pereboloçna (KHYH 252/36-37) bölgeleri hazine ve esir teslimat yerleri olmuştur.

3.2. Fidye ile İade

Diplomatik yazışmalardaki bilgilere göre, savaş sonrası yapılan ateşkes üzerine barış şartlarını görüşmek için bir araya gelen Tatar ve Rus heyetlerinin her iki devletin elinde bulunan asker ve sivil esirlerin iadesi hakkında uzlaşmaya çalıştıkları görülmektedir. Genel teamülde Kırım tarafı, eldeki esirlerin Rusya’daki değer ve itibarına göre, esirlerin her biri için *culuv*⁵⁴ (جلو) “fidye” parası belirlerdi. Esir teslimi için

⁵⁴ < *culuv* <OT. *yuluv* “fidye” (CC II: 74a/4; KTS 329) <ET. *yuluğ* “alım satım; fidye” (ED 925b; DTC 278b; MK 113/102).

kararlaştırılan bölgeye gidecek olan Tatar heyeti, 10 gün teslimat yerinde bekler ve Rusya tarafından herhangi bir temsilcinin gelmemesi hâlinde Kırım'a geri dönerdi (KHYH 232/48-49). Fidyeye karşılığı iade için sınıra götürülen Kazak esirlerin kaçması durumunda ise gerekli olan fidye çarlıktan istenirdi (KHYH 158/16-18).

Kırım'da bulunan esir boyarlar ve Rus elçiler zaman zaman, Rus ve Kazak esirlerin fidye parasının ödenmesi konusunda çarlığa kefil olurdu. Bunun sonucunda esirlerin bir kısmı Rus ve Tatar atlı heyeti yanında Moskova'ya gönderilirdi. Bu gibi durumlarda fidyenin para veya takas karşılığı teslim edildiği görülmektedir. 1662 yılı sonu ya da 1663 yılı başında yazıldığı anlaşılan Sefer Gazi Ağa (IV. Mehmed Gërey Han'ın ulu ağası) mektubunda esir Rus boyar ile elçilerin fidye kefaletini almaları karşılığında, iade için 20 Kazak esirin Rusya'ya götürüldüğü belirtilmiştir (KHYH 196/35-36). Fidyeler ödendiğinde Kırım'da kalan diğer değerli Rus boyarların fidye ya da Tatar tutsaklar karşılığında serbest bırakılabileceği çarlığa bildirilmiştir (KHYH 196/39-42). Ruslar tarafından fidyelerin ödenmemesi veya ödeme esnasında çeşitli hilelerin yapılması hâlinde ise Kırım'daki esir teslimi durdurulurdu (KHYH 196/42-49). 1670 tarihinde Rus çarı I. Aleksey tarafından yazılan mektupta, şartname gereğince elçi Mustafa Ağa'nın 83 esir ile Moskova'ya geldiği ifade edilmiştir. Yapılan görüşme neticesinde Rus esirlerin bir kısmı Tatar esirlerle takas edilmiş, bir kısmı ise kişi başı 10 som⁵⁵ (altın) (صوم) üzerinden kabala⁵⁶ (borç senedi) kesilerek azat edilmiştir. Mektupta aynı zamanda Tatar elçisinin, kabalaları gönülsüz olarak kabul ettiği (KHYH 227/4-10) ve kabala verilmeyen esirlerin serbest bırakılmadan Kırım'a geri döndüğü bildirilmiştir (KHYH 227/11).

Kırım'da esir olarak tutulan Rus esirler barış gereğince zaman zaman fidyeyesiz olarak Rus elçi başına teslim edilirdi. Hanlık tarafından azat olunan bu kişilerin Kırım'da tarhan⁵⁷ (تارخان) olarak adlandırıldığı görülmektedir (KHYH 24/139-140). Fidyeyesiz olarak teslim edilen bu esirler, Rus elçilerle birlikte doğrudan Moskova'ya gönderilirdi (KHYH 62/49-51).

3.3. Değiş-Tokuş (Trampa) Usulü

Kırım yarlık ve hatlarında, esirlerin değiş-tokuş (trampa) usulüyle iadesine de rastlanır. Her iki tarafın çok miktarda savaş esirine sahip olması durumunda, esir tesliminde bu usulün uygulandığı anlaşılmaktadır. Murad Gërey Han'ın (1678-1683) Barabaş Hetmanı Popoviç'e yazdığı tarihsiz bir yarlıkta, esirlerin fidye gözetilmeksizin takas usulüyle yapılmasına kanaat getirilmiştir. Buna göre İslam Kermen adlı kalenin

⁵⁵ < som <ET. sūn (ED 832b su:n<Çin. tsun "inç, onda bir uzunluğunda Çin ayağı"; DTC 514a sun <Çin. tsun' "3 cm civarında bir uzunluk ölçüsü birimi"; MK 504/404 sun altun "altın karşılığı kâğıt para").

⁵⁶ < kabala <Ar. kabāle "borç senedi" (KT kabala <Ar. kabāle 562a "iltizam temessükü"; LN 303a <Ar. kabāle "iltizam temessükü").

⁵⁷ < tarhan <ET. tarhān (tarhān?) (ED 539b tarxa:n (?darxa:n) "eski döneme ait bir unvan"; DTC 538a tarqan (tarqan) "unvan"; EUTS 226 tarqan "vekil, vezir"; TMEN II: 879 tarhān "başlangıçta soyluluk unvanı; sonra ise genel vergiden muafiyet"). Kelime Eski Türkçede Köktürkçe ve Uygurcada "yüksek sınıfa ait bir unvan" olarak kullanılmıştır (ED 539b). Tarhān/tarhān kelimesi sonrasında Orta Moğolcaya da geçmiştir. Orta Moğolcada darhan biçimiyle "vergiden muaf kişileri" ifade etmiştir (TMEN II: 879). Moğolların eski dönem (11-13. yüzyıllar) sosyal teşkilatında ise darhanlar, efendisine karşı yükümlülüklerinden kurtulan azat edilmiş köleler için kullanılan bir terimdir. Bu terim zamanla yüksek soylu toprak sahiplerinin himayesine girerek itibar kazanan ve zamanla vergi ve çeşitli cezalardan muaf tutulan kişiler için kullanılmıştır (Vladimirtsov 1995: 175). Orta Moğolcadaki bu anlamın Orta Türkçeye geçtiği görülmektedir. Buna göre Altın Orda devlet teşkilatında tarhān, ağır vergi yükümlülüklerinden azat olan kişileri ifade etmekteydi (Yakubovskiy 2000: 60-61). Bu terim aynı sistem çerçevesinde Kırım Hanlığına da geçmiştir. 1453 tarihli Hacı Gërey Han yarlığında, Hakim Yahya adlı kişinin tarhan kılındığı, böylelikle bu kişinin devlete karşı olan çeşitli yükümlülüklerden kurtulduğu bildirilmiştir (Özyetgin 1996: 113-114). Zernov neşriyatındaki Kırım diplomatik yazışmalarında geçen tarhān terimi ise Orta Moğolcadaki "azat kişi" anlamına yakın olarak, esirlikten azat edilen serbest kişileri ifade etmiştir.

karşısındaki adalarda yapılması kararlaştırılan esir tesliminde güçlü Tatar'a karşı güçlü Kazak, zayıf ve güçsüz Tatar'a zayıf Kazak esir gelecek şekilde değiş-tokuşun yapılacağı bildirilmiştir. Esir teslimatının fidye karşılığı yapılması durumunda ise hanlık, ücretin altın üzerinden ödenmesi gerektiğini belirtmiştir (KHYH 372/12-23).

Sonuç

Kırım Hanlığı döneminden kalma diplomatik yazışmalarda, dönemin siyasi ve diplomatik hadiselerinin yanı sıra Kırım sarayının işleyişiyle ilgili ayrıntılı bilgiler olduğu görülmektedir. Tüm bu uygulamalar, Altın Orda Devletinin Rus ve Lehlerden siyasi olarak üstün bulunduğu dönemlere işaret etmektedir. Bu nedenle Kırım Hanlığı, neredeyse her yazışmada eski devlet törelerine ve bu kanunların gerektirdiği uygulamalara sadık kalınmasını yabancı devletlere bildirmiştir.

Belgelerde elçilik merasimleri ile ilgili bilgilerin neredeyse tamamı Rus elçi ve atlı heyetlerine karşı uygulanan eski devlet geleneklerini göstermektedir. Bunun yanında yazışmaların satır aralarında Kırım'dan Rusya'ya gönderilen Tatar elçi ve atlı heyetlerine gösterilen hürmet ve ihsanların eski âdetlerden olduğu anlaşılıyor. Kırım Hanlığı, 16. yüzyılın hemen başında yıkılan Altın Orda devlet mirasına sahip çıkarak eski devlet uygulamalarına sadık kalmış ve bu devletin bölgedeki siyasi güç ve nüfuzunu devam ettirmeye çalışmıştır.

Kırım Hanlığının, saray protokolüne bu derece önem vermesinin başlıca nedeni Altın Orda döneminde olduğu gibi bölge siyasetinde söz sahibi olma, mevcut itibarını koruma ve hanlık için en önemli gelir kaynağı olan vergileri idame ettirme çabasıdır. Nitekim barış döneminde yıllık hazine ve tıyışların eksiksiz teslimi, kalabalık elçi sayıları ile Rusya'ya heyet yollanması, bu heyetlere gösterilen hürmet ve yapılan ihsanlar gibi konular Kırım'ın siyasi itibarı için önemli meseleler olmuştur. Yine iki taraf heyetinin sınır bölgesi yahut Rusya'da barışa karar kılmasına rağmen, Rus elçi heyetinin han huzuruna çıkıp altın payza almadan bu barışın resmîyet kazanmaması gibi kanunlar hep bu siyasi üstünlük kurma çabasına işaretler. Yazışmalarda Kırım sarayındaki elçilik merasimlerinin yabancı elçilere kaftan hediye etme gibi Osmanlı saray gelenekleri dışında, büyük ölçüde Altın Orda Devleti döneminden kalma uygulamaların devamı olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre Kırım saray teşkilatında 16. yüzyıl itibarıyla Osmanlı makamları tesis edilmekle birlikte, saray protokolündeki uygulamalarda eski Cengiz yasalarına sadık kalındığı görülmektedir.

Sanayi ve üretim bakımından az gelişmiş olan hanlık ekonomisi, yıkılışına kadar dışa bağımlı kalmıştır. Bu nedenle eski devlet geleneğince devam ettirilen yıllık hazine ve haraç alımı, elçi ve diğer saray personeline teslim edilen kürk ve paralardan oluşan hediyeler (tıyış), tüccar ve elçiler tarafından idare edilen esir ticareti hanlığın genel manada iktisadi yapısını belirlemiştir. Savaş döneminde ise hanlık gelirlerinin önemli bir bölümünün, kendi sosyo-ekonomik yapısı gereğince Rusya ve Lehistan bölgelerinden elde edilen ganimet ve esirlere dayalı olduğu malumdur. Bu noktada, savaş esirlerinden alınan fidyelerin dahi eski devlet nizamına göre tatbik edilmiştir.

Kırım Hanlığı, 17. yüzyılın ortalarından itibaren güç dengesinin Rusya lehinde değişmeye başladığını fark etmiş ve buna çare olarak da temelinde siyasi ve diplomatik üstünlüğe delalet eden bu eski devlet töresini korumaya çalışmıştır. Ancak, Kırım'ın tüm diplomatik baskılarına rağmen Rusya'nın 17. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleştirmeye başladığı güneye doğru yayılma politikasından vazgeçmediği görülmektedir. Hatta devlet teamüllerine aykırı olmasına rağmen bu dönemden itibaren hanlık, yazışmalarda çara hitap olunurken Kırım diplomatikasına ait ve siyasi anlamda çardan üstünlüğü bildiren bazı kalıp ifadelerden dahi feragat etmiştir. Neticede Kırım Hanlığının, eski devlet töresine

ait ve uluslararası siyasette kendisini üstte tutacak merasim ve usullere sahip çıktığı görülmektedir. Bu usullerin Rusya başta olmak üzere yabancı devletler tarafından tanınıp uygulanması noktasında ise 17. yüzyılın sonuna kadar nispeten başarılı olduğu söylenebilir.

Çalışmada İncelenen Yarlık ve Hatlar

İncelenen yarlık ve hatlar, aşağıda Zernov neşriyatındaki orijinal belge numarasına göre, yazar ve tarihleriyle birlikte sıralanmıştır:

No. 1. I. Mehmed Gérey Han'dan (bin Mengli Gérey Han) Lehistan beylerine ve ileri gelenlerine verilen şartname (9 Zilkade 926) (21 Ekim 1520)

No. 2. I. Devlet Gérey Han'dan (bin Mengli Gérey Han) Üsküp Haznedarı ve Koral Beylerine (24 Zilkade 981) (17 Mart 1574)

No. 4. II. Gazi Gérey Han'dan (bin Devlet Gérey Han) Leh Kralı III. Zygmunt'a (Cemaziyelevvel, 1000) (Şubat 1592)

No. 5. II. Gazi Gérey Han'dan (bin Devlet Gérey Han) Leh Kralı III. Zygmunt'a (Cemaziyelevvel, 1000) (Şubat-Mart, 1592)

No. 8. III. Mehmed Gérey Han'dan Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (28 Zilkade 1033) (11 Eylül 1624)

No. 10. Canıbek Gérey Han'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Zilkade ayının sonlarında, 1037) (Temmuz/Ağustos 1628)

No. 11. Devlet Gérey Sultan'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Zilhicce ayının başında, 1037) (Ağustos 1628)

No. 12. Canıbek Gérey Han'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Cemaziyelevvel'in başında, 1038) (Aralık 1628)

No. 13. Canıbek Gérey Han'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Zilhicce ayının ortalarında, 1038) (Temmuz/Ağustos 1629)

No. 14. Canıbek Gérey Han'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Şaban ayının sonunda, 1039) (Mart/Nisan 1630)

No. 15. Canıbek Gérey Han'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Ramazan ayının başlarında, 1039) (Nisan/Mayıs 1630)

No. 16. Devlet Gérey Sultan'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Zilhicce, 1039) (Temmuz/Ağustos 1630)

No. 17. Canıbek Gérey Han'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Rebiyülevvel ayının başlarında, 1040) (Ekim 1630)

No. 18. Canıbek Gérey Han'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Cemaziyelevvel ayının sonunda, 1041) (Kasım/Aralık 1631)

No. 20. Canıbek Gérey Han'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Leh Kralı IV. Vladislav'a (Rebiyülevvel ayının ortalarında, 1042) (Eylül 1632)

No. 21. Canıbek Gérey Han'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Cemaziyelevvel ayının başında, 1042) (Kasım/Aralık 1632)

No. 23. Canıbek Gérey Han'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Recep ayının başında, 1043) (Ocak 1634)

- No. 24.** Canıbek Gérey Han'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Zilkade ayının ortalarında, 1043) (Nisan/Mayıs 1634)
- No. 25.** Cambek Gérey Han'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Lehistan Kralı IV. Vladislav'a (Cemaziyelevvel ayının ortalarında, 1044) (Ekim/Kasım 1634)
- No. 27.** İnayet Gérey Han'dan (bin Gazi Gérey Han) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Zilkade ayının sonunda, 1044) (Nisan/Mayıs 1635)
- No. 28.** Hisam Gérey Sultan'dan (bin Gazi Gérey Han) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Zilhicce ayının sonunda, 1044) (Mayıs/Haziran 1635)
- No. 29.** Ali Beg'den (İnayet Gérey Han'ın veziri) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Rebiyühahir ayının ortalarında, 1045) (Eylül/Ekim 1635)
- No. 32.** Hisam Gérey Sultan'dan (bin Gazi Gérey Han) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (24 Safer 1046) (28 Temmuz 1636)
- No. 33.** İnayet Gérey Han'dan (bin Gazi Gérey Han) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Rebiyülevvel ayının sonunda, 1046) (Ağustos/Eylül 1636)
- No. 34.** Can Timür Beg'den (Bahadır Gérey Han'ın Veziri) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Safer ayının ortalarında, 1047) (Haziran/Temmuz 1637)
- No. 36.** I. Bahadır Gérey Han'dan (bin Selamet Gérey Han) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Zilkade ayının sonunda, 1047) (Mart/Nisan 1638)
- No. 39.** Sefer Gazi'den (İslam Gérey Sultan'ın Eşik Ağası) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Zilhicce ayının başında, 1047) (Nisan/Mayıs 1638)
- No. 41.** I. Bahadır Gérey Han'dan (bin Selamet Gérey Han) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (1048) (1638/1639)
- No. 42.** İslam Gérey Sultan (bin Selamet Gérey Han) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Cemaziyelevvel ayının başlarında, 1049) (Eylül/Ekim 1639)
- No. 44.** Muhammed Şah'dan (I. Bahadır Gérey Han'ın veziri) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Şaban, 1049) (Kasım/Aralık 1639)
- No. 48.** I. Bahadır Gérey Han'dan (bin Selamet Gérey Han) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Muharrem ayının sonunda, 1050) (Nisan/Mayıs 1640)
- No. 52.** Can Timür Bey'den (I. Bahadır Gérey Han'ın yakın kişisi) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Muharrem, 1050) (Nisan/Mayıs 1640)
- No. 54.** Kırım Gérey Sultan'dan (bin Selamet Gérey Han) Leh Kralı IV. Vladislav'a (Rebiyühahir ayının sonlarında, 1050) (Temmuz/Ağustos 1640)
- No. 55.** İslam Gérey Sultan'dan (bin Selamet Gérey Han) Leh Kralı IV. Vladislav'a (Cemaziyelevvel ayının başlarında, 1050) (Ağustos/Eylül 1640)
- No. 56.** İslam Gérey Sultan'dan (bin Selamet Gérey Han) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Zilkade ayının başında, 1050) (Şubat/Mart 1641)
- No. 57.** Bahit Gérey Sultan'dan (I. Bahadır Gérey Han'ın oğlu) Leh Kralı IV. Vladislav'a (1050) (1640/1641)
- No. 60.** Can Timür Bey'den (IV. Mehmed Gérey Han'ın yakın kişisi) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'in dumnasına (baş danışman) (Rebiyülevvel ayının ortalarında, 1052) (Mayıs/Haziran 1642)

- No. 62.** IV. Mehmed Gèrey Han'dan (bin Selamet Gèrey Han) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Recep, 1052) (Eylül/Ekim 1642)
- No. 63.** Fetih Gèrey Sultan'dan (bin Devlet Gèrey Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'ine (15 Recep 1052) (9 Ekim 1642)
- No. 64.** Gazi Gèrey Sultan'dan (bin Mübarek Gèrey Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Recep, 1052) (Eylül/Ekim 1642)
- No. 76.** Muhammed Şah Bey'den (IV. Mehmed Gèrey Han'ın yakın kişisi) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Rebiyühahir, 1053) (Haziran/ Temmuz 1643)
- No. 79.** IV. Mehmed Gèrey Han'dan (bin Selamet Gèrey Han) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (5 Şaban 1053) (19 Ekim 1643)
- No. 80.** Gazi Gèrey Sultan'dan (bin Mübarek Gèrey Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Şaban, 1053) (Ekim/Kasım 1643)
- No. 84.** Muhammed Şah Bey'den (IV. Mehmed Gèrey Han'ın yakın kişisi) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (28 Şaban 1053) (11 Kasım 1643)
- No. 87.** Fetih Gèrey Sultan'dan (bin Devlet Gèrey Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Zilhicce ayının sonlarında, 1053) (Şubat/Mart 1644)
- No. 91.** Fetih Gèrey Sultan'dan (bin Devlet Gèrey Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Rebiyülevvel ayının ortalarında, 1054) (Mayıs/Haziran 1644)
- No. 103.** İslam Aga'dan (Kırım Gèrey Sultan'ın Eşik ağası) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Tarihsiz)
- No. 104.** III. İslam Gèrey Han (bin Selamet Gèrey Han) ile Rus Çarı Aleksey Mihayloviç (I. Aleksey) arasındaki bir şartname (1056) (1646/1647)
- No. 105.** III. İslam Gèrey Han'dan (bin Selamet Gèrey Han) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (1056) (1646/1647)
- No. 108.** Muhammed Şah Bey'den (III. İslam Gèrey Han'ın yakın kişisi) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (15 Rebiyülevvel 1056) (1 Mayıs 1646)
- No. 112.** III. İslam Gèrey Han'dan (bin Selamet Gèrey Han) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (Şaban ayının ortalarında, 1057) (Eylül 1647)
- No. 113.** III. İslam Gèrey Han'dan (bin Selamet Gèrey Han) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (20 Şaban 1057) (20 Eylül 1647)
- No. 118.** III. İslam Gèrey Han'dan (bin Selamet Gèrey Han) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (Recep ayının başında, 1058) (Temmuz/Ağustos 1648)
- No. 121.** III. İslam Gèrey Han'dan (bin Selamet Gèrey Han) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (Recep, 1059) (Temmuz 1649)
- No. 124.** Kırım Gèrey Sultan'dan (bin Selamet Gèrey Han) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (1059) (1649/1650)
- No. 133.** III. İslam Gèrey Han'dan (bin Selamet Gèrey Han) İsveç Kraliçesi Kansilyar'a (Kristina?) (Şaban, 1060) (Temmuz/Ağustos 1650)
- No. 135.** Gazi Gèrey Sultan'dan (bin Mübarek Gèrey Sultan) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (1060) (1650)

- No. 136.** Gazi Gërey Sultan'dan (bin Mëbarek Gërey Sultan) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (Rebiyülevvel, 1061) (Şubat/Mart 1651)
- No. 149.** III. İslam Gërey Han'dan (bin Selamet Gërey Han) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey), (20 Rebiyülahir 1063) (20 Mart 1653)
- No. 156.** III. İslam Gërey Han'dan (bin Selamet Gërey Han) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (1064) (1653/1654)
- No. 157.** Gazi Gërey Sultan'dan (bin Mëbarek Gërey Han) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (Cemaziyelevvel, 1064) (Mart/Nisan 1654)
- No. 158.** Adil Gërey Sultan'dan (bin Mëbarek Gërey Han) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (Tarihsiz)
- No. 160.** IV. Mehmed Gërey Han'dan (bin Selamet Gërey Han) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (16 Zilhicce 1064), (28 Ekim 1654)
- No. 169.** Gazi Gërey Sultan'dan (bin Mëbarek Gërey Sultan) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (Şaban, 1065) (Haziran/ Temmuz 1655)
- No. 196.** Sefer Gazi Aga'dan (IV. Mehmed Gërey'in veziri) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'in Vezirine (I. Aleksey) (Cemaziyelevvel, 1073) (Aralık 1662 / Ocak 1663)
- No. 204.** İslam Aga'dan (Adil Gërey Han'ın veziri ve yakın kişisi) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (Muharrem 1078) (Haziran/ Temmuz 1667)
- No. 205.** Adil Gërey Han'dan (bin Devlet Gërey Sultan) Lehistan Kralı II. Yan Kazimir'e (Recep, 1078) (Aralık/Ocak 1667/1668)
- No. 207.** Adil Gërey Han'dan (bin Devlet Gërey Sultan) Tatar elçi Dedeş Aga'ya (Tarihsiz) (İçerikten, 1666-1671 arası)
- No. 209.** Adil Gërey Han'dan (bin Devlet Gërey Sultan) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (Şaban, 1078) (Ocak/Şubat 1668)
- No. 213.** Adil Gërey Han'dan (bin Devlet Gërey Sultan) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (Cemaziyelevvel, 1079) (Ekim/Kasım 1668)
- No. 219.** Sefer Aga, Şah Timür Atalık'tan (Adil Gërey Han'ın elçileri) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (Rus takvimine göre 27 April 178) (İçerikten, 1666-1671)
- No. 220.** Adil Gërey Han'dan (bin Devlet Gërey Sultan) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (15 Muharrem 1081) (4 Haziran 1670)
- No. 224.** Adil Gërey Han'dan (bin Devlet Gërey Sultan) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (Temmuz, 1081) (Temmuz 1670)
- No. 227.** Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'ten (I. Aleksey) Adil Gërey Han'a (17 Şaban 1081) (30 Aralık 1670)
- No. 229.** Adil Gërey Han'dan (bin Devlet Gërey Sultan) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (28 Şevval 1081) (10 Mart 1671)
- No. 232.** Bahadır Aga'dan (Adil Gërey Han'ın Veziri) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'in yakın kişisi ve vekili Afanasi Lavrenkeviç'e (I. Aleksey) (Mart ayının başında, 1081) (Mart 1671)
- No. 234.** I. Selim Gërey Han'dan (bin Bahadır Gërey Han) Rus çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (Safer, 1083) (Mayıs/Haziran 1672)

- No. 250.** Ahmed Aga'dan (Murad Gérey Han'ın Başveziri) Rus Çarı (III.) Fedor Alekseyeviç'in vekiline (Rebiyülevvel, 1091) (Nisan 1680)
- No. 252.** Murad Gérey Han'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Rus Çarı Fedor Alekseyeviç'e (III. Fedor) (13 Yanvar 1091) (3 Ocak 1681)
- No. 258.** Murad Gérey Han'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Rus Çarı Fedor Alekseyeviç'e (III. Fedor) (26 Ramazan 1092) (9 Ekim 1681) (20)
- No. 260.** Saadet Gérey Sultan'dan (bin Kırım Gérey Sultan) Rus Çarı Fedor Alekseyeviç'e (III. Fedor) (26 Ramazan 1092) (9 Ekim 1681)
- No. 261.** Murad Gérey Han'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Rus Çarı Fedor Alekseyeviç'e (III. Fedor) (Rebiyülevvel ayının içinde, 1093) (Mart/Nisan 1682)
- No. 262.** Tohtamış Gérey Sultan'dan (bin Safa Gérey Sultan) Rus Çarı Fedor Alekseyeviç'e (III. Fedor) (8 Rebiyühahir 1093) (16 Nisan 1682)
- No. 267.** Veli Şah Bek'den (Murad Gérey Han'ın veziri) Rus Çarı V. İvan Alekseyeviç ve I. Petro Alekseyeviç'e (Rus takvimine göre 2 Oktabr 7191)
- No. 309.** Hatice Devran Sultan'dan (İnayet Gérey Han'ın kız kardeşi) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç (Tarihsiz) (İçerikten, 1635-1637 arası)
- No. 314.** Sefer Gazi Aga'dan (İslam Gérey Sultan'ın Eşik Ağası) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç (Tarihsiz) (İçerikten, 1637-1641 arası)
- No. 341.** III. İslam Gérey Han'dan (bin Selamet Gérey Han) Leh Kralı IV. Vladislav'a (Tarihsiz) (İçerikten, 1644-1654 arası)
- No. 361.** IV. Mehmed Gérey Han'dan (bin Selamet Gérey Han) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (28 Zilhicce, yıl kaydı yok) (İçerikten, 1654-1666 arası)
- No. 372.** Murad Gérey Han'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Barabaş Hetmanı Popoviç'e (Tarihsiz) (İçerikten, 1678-1683 arası).

Kısaltmalar

Başkr. Başkurtça; Çin. Çince; CC: Codex Cumanicus (bk. ARGUNŞAH vd. 2015); DTC Drevnetyurkskiy Slovar' (bk. NADELYAYEV vd. 1969); ED An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish (bk. CLAUSON 1972); EUTS Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü (bk. CAFEROĞLU 2011); h. Hicri Takvim; Kaz. Tat. Kazan Tatarcası; KHYH Kırım Hanlığı Yarlık ve Hatları (bk. ZERNOV 2009); Kırg. Kırgızca; KTS.: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü (bk. TOPARLI vd. 2007); KT. Kamus-ı Türki (bk. SAMİ 2015); Kzk. Kazakça; LN Lügât-ı Nâcî (bk. NÂCÎ 2009); m. Milâdi Takvim; Moğ. Moğolca; OMOğ. Orta Moğolca; OT. Orta Türkçe; Rus. Rusça; Ukr. Ukraynaca; T. Türkçe; TMEN Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen (bk. DOERFER 1963-75).

KAYNAKÇA

- ACAR, Serkan (2018). "Moskof Çarlarının Kırım Hanlarına Ödediği Bir Haraç Türü: Tiş-Tiyiş (Mors Dişi)". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. XV/60: 34-45.
- ARGUNŞAH, Mustafa – Galip GÜNER (2015). *Codex Cumanicus*. Kesit Yayınları: İstanbul.
- CAFEROĞLU, Ahmet (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CLAUSON, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford (ED).

- DOERFER, Gerard (1963-75), *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I-IV*. Wiesbaden (TMEN).
- FISHER, Alan (2009). *Kırım Tatarları*. (çev. Eşref B. Özbilen). İstanbul: Selenge Yayınları.
- İNALCIK, Halil (2017). *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- KOWALEWSKI, Joseph E. (1844-49). *Mongol'sko-Rusko-Frantsuzskiy Slovar' (Dictionnarire Mongol-Russe-Francais) I-III*. Kasan (Kazan): Imprimerie De L'université.
- KURAT, Akdes N. (1972). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- LESSING, Ferdinand D. (1960). *Mongolian-English Dictionary*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- MELNYCHUK, O. C. vd. (1982-2012). *Etymolohichnyy Slovnyk Ukrayins'koyi Movy, Tom I-VI*. Kiev: Naukova Dumka.
- NÂCÎ, Muallim (2009). *Lügat-ı Nâcî*. (hızl. Ahmet Kartal). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- NADELYAYEV, V. M. vd. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad (DTC).
- NOVOSELYSKIY, A. A. (2011). *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi*. (çev. Kemal Ortaylı) (hızl. Erhan Afyoncu - İlyas Kamalov). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖLMEZ, Mehmet (2009). "Soyurgal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XXXVII: 388-389. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- ÖNER, Mustafa (2015). *Kazan - Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZŞAHİN, Murat (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurum Yayınları.
- ÖZYETGİN, A. Melek (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi (İnceleme-Metin-Tercüme-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZYETGİN, A. Melek - İlyas KEMALOĞLU (2017). *Altın Orda Hanlığına Ait Resmî Yazışmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SAMİ, Şemseddin (2015). *Kamus-ı Türkî*. (hızl. Paşa Yavuzarslan). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (KT).
- SAMOYLOVİÇ, A. Nikolayeviç (2011). "Kırım Tatar Yarlıklarında "Tıyış (Tiş)" ve Diğer Terimler". (çev. Serkan Acar). *Tarih İncelemeleri Dergisi*. XXVI/1: 277-278.
- STEINGASS, Francis (1884). *The Student's Arabic-English Dictionary*. London.
- STEINGASS, Francis (1998). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. Beirut: Typopress.
- TOPARLI, Recep vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (KTS).
- TOTT, Baron de (2004). *Türkler*. (çev. M. Reşat Uzmen). Ankara: Elips Kitap.
- VLADIMIRTSOV, Boris Y. (1995). *Moğolların İctimaî Teşkilatı, Moğol Göçebe Feodalizmi*. (çev. Abdülkadir İnan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- YAKUBOVSKIY, Aleksandr Y. (2000). *Altın Ordu ve Çöküşü*. (çev. Hasan Eren). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- YUDAHIN, Konstantin K. (2011). *Kırgız Sözlüğü*. (çev. Abdullah Taymas). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ZERNOV, V. V. Velyaminov (2009). *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar ve Hatlar*. (hzl. A. Melek Özyetgin – İlyas Kamalov). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları (KHYH).
- ZERNOV, V. V. Velyaminov (2017). *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar ve Hatlar (1520-1742 Kırım Tatarcasıyla Yarlıklar ve Mektuplar) (1. Cilt Metin, 2. Cilt Dizin)*. (hzl. Faysal Okan Atasoy). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.